

HÅGKOMSTRESOR TILL NORGE I SPÅREN AV DEN NORSKA FÖRINTELSEN

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

VOKSENÅSEN

INNEHÅLL

FÖRORD	3
KARTOR ÖVER BESÖKSMÅL	4
HISTORISK BAKGRUND- NORGE ÅREN 1940-1945	5
BRODERFOLK I OFREDSTID: SVENSK-NORSKA RELATIONER	10
GRUPPER SOM FÖLL OFFER FÖR NAZISTISK IDEOLOGI OCH NAZISTISKT STYRE I NORGE	15
EFTER BEFRIELEN	25
BESÖKSMÅL	29
KÄLLOR	49

Kompendiet är sammanställt av Anna Florén, programchef, Voksenåsen.

© Forum för levande historia samt Voksenåsen 2019

Projektledare: Stefan Andersson

Redaktör: Sara Larsson

Faktagranskning: Lars Hansson

Pedagog: Marcel Rådström

Grafisk form: Geektown kommunikationsbyrå

ISBN 978-91-86261-72-6

Omslag: Vidkun Quisling (i förgrunden t.h.) utses av rikskommissarie Josef Terboven (längst t.v.) till ministerpresident i NS-regeringen. Akershus fästning den 1 februari 1942.

FÖRORD

MYNDIGHETEN FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA och det svensk-norska samarbetscentret Voksenåsen i Oslo vill med detta kompendium inspirera lärare och elever att studera vad som utspelades i det ockuperade Norge under andra världskriget. Motstånd är en central del av denna historia. Men hit hör också människors anpassning till ockupanterna för att överleva vardagen under nationalsocialistisk diktatur, liksom olika former av medlöperi. Ett avgörande skeende är deportationen av de norska judarna till Förintelsläger i det ockuperade Polen år 1942.

EN DEMOKRATI SOM INVADERAS av främmande makt utgör sannolikt det mest konkreta exemplet på hur rättsstaten och mänskliga rättigheter plötsligt upphör att gälla. Hot mot medborgarna kan emellertid också komma inifrån det egna samhället i form av falsk information, hatideologier och en retorik där ”vi” ställs mot ”dem”. Kan lärdomar från historien hjälpa oss att motverka krafter som vill underminera det öppna, demokratiska samhälle vi kanske tar för givet? Vi tror det och hoppas med kompendiet väcka diskussion om vad det kom att innebära för den norska befolkningen när demokratin tvingades ge vika under fem år av nazistisk ockupation. Men också om hur Sverige reagerade på utvecklingen i grannlandet Norge.

ÅR 2018 FICK FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA ett tilläggsuppdrag från regeringen i syfte att stärka förutsättningarna för hågkomstresor till Förintelsens minnesplatser. I uppdraget ingår att uppdatera, vidareutveckla och sprida stödmaterial om hur resorna kan göras samt att kvalitetssäkra dessa och erbjuda utbildning riktad till pedagoger, rektorer och andra som har en viktig roll i genom-

förandet. (Ku2018/01169/DISK) Traditionellt går sådana resor oftast till Polen. Vi vill med detta material visa på Norge som alternativt resmål för svenska skolgrupper i kraft av den geografiska och kulturella närheten mellan länderna. Förutom själva ockupationshistorien ger en sådan resa goda möjligheter att studera historiebruk och förstå de skeenden som sätter demokrati och mänskliga rättigheter ur spel.

RESOR TILL NORGE ÄR OCKSÅ möjliga att genomföra från många svenska orter med låg grad av miljöpåverkan.

KOMPENDIET HAR TAGITS FRAM som faktaunderlag och bakgrundsmaterial för deltagarna i det pilotprojekt där våra båda institutioner samverkar. Men det fungerar också utmärkt för lärare och elever som planerar egna studieresor, eller som helt enkelt är intresserade av att fördjupa sig i denna del av Sveriges och Norges gemensamma historia. Förutom en historisk översikt där centrala händelser och aktörer beskrivs, presenteras Norges sju nationella freds- och människorättscentrum samt ett flertal andra relevanta museer och besöksmål runtom i landet. Kompendiet ger också tips på intressant litteratur och film.

DET ÄR VIKTIGT ATT PÅMINNA SIG att händelserna i Norge inte ligger längre än drygt 70 år tillbaka i tiden. Voksenåsen är en del av denna historia och Norges nationalgåva till Sverige som tack för den hjälp Sverige bistod landet med under andra världskriget. Att i vår tid, med ett allt hårdare och mer polariserat tonläge i politiska diskussioner, samverka kring dessa centrala framtidsfrågor är angeläget och en bekräftelse på hur betydelsefulla vi anser historiens lärdomar vara.

JUNI 2019

STOCKHOLM

Ingrid Lomfors

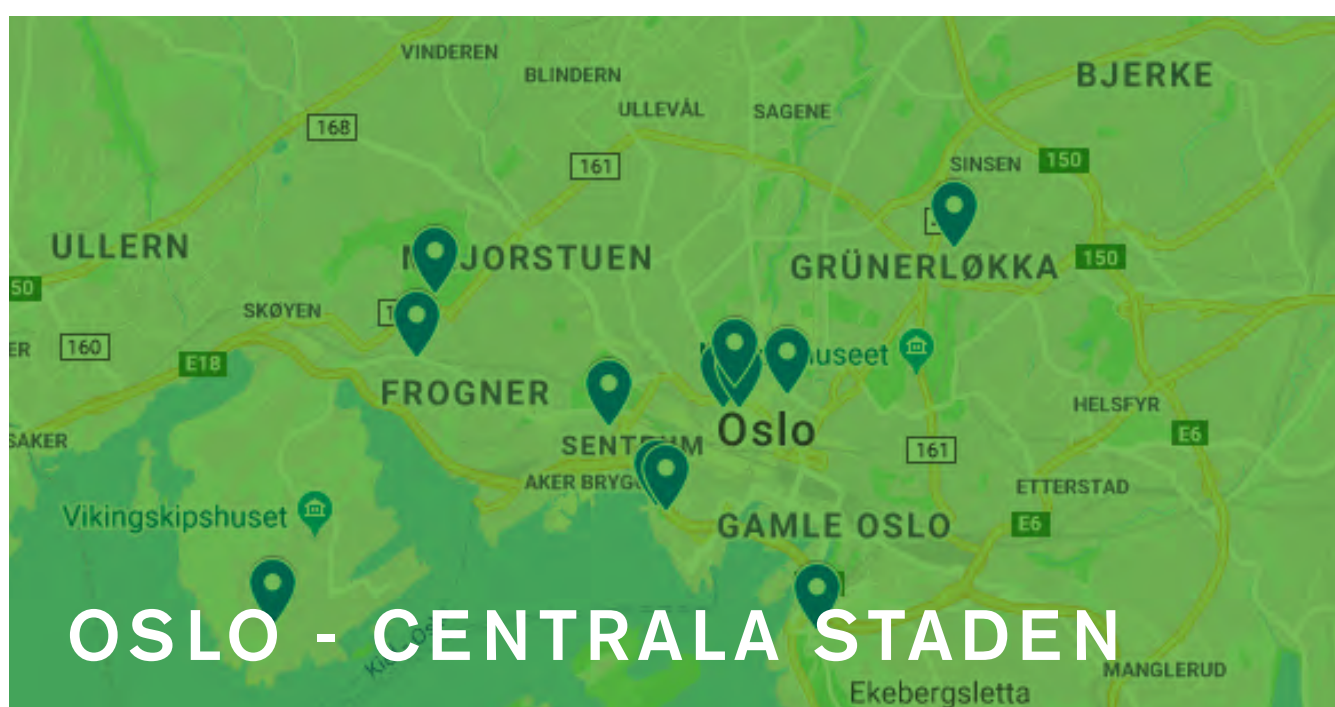
Överintendent, Forum för levande historia

OSLO

Maria af Klinteberg Herresthal

VD, Voksenåsen

KARTOR ÖVER BESÖKSMÅL

Tyska soldater marscherar in i Oslo efter invasionen. Huvudgatan Karl Johan den 9 april 1940.

HISTORISK BAKGRUND – NORGE ÅREN 1940–1945

9 APRIL 1940 OCH SLAGET OM NORGE

Den 9 april 1940 anföll tyska trupper både Danmark och Norge utan föregående krigsförklaring och med samma ultimatum. Ländernas politiska system skulle respekteras om de kapitulerade direkt. Danmark följde uppmaningen, men inte Norge. Striderna varade sedan i två månader innan hela Norge var ockuperat. Slaget stod på land, till sjöss och i luften. Polska, brittiska och franska styrkor deltog utöver de norska och tyska. Totalt omkom 1 035 norska militärer och civila, att jämföras med 4 400 britter, 3 700 tyskar samt 500 polska och franska soldater. Slaget om Norge handlade således inte primärt om Norge, utan var en kamp mellan Tyskland och de allierade.

Det var så att säga två slag som utspelade sig år 1940: ett i södra Norge och ett i Nordnorge med Narvik som centrum, en stad som erövrats av tyskarna redan under ockupationens första dag.

I syd präglades kriget av tyskt luftherravälde och utkämpades i stort sett mellan tyskar och norrmän. De allierade fick inte tillräcklig förstärkning och tyskarna segrade relativt fort. Narvik skulle däremot inte släppas utan strid. Stora slag stod här den 9, 10 och 13 april 1940. De allierade var på god väg att besegra de tyska styrkorna som pressats

upp mot den svenska gränsen, men förloppet tog en ny vändning när Tyskland den 10 maj anföll Belgien, Nederländerna, Luxemburg och Frankrike. De allierades trupper behövdes plötsligt på kontinenten. Narvik – och Norge – lämnades åt sitt öde.

Den 7 juni beslöt regeringen att driva motståndslinjen vidare från exil i Storbritannien och striderna upphörde. Den 10 juni kapitulerade de norska styrkorna i Nordnorge formellt.

KRYSSAREN BLÜCHER SÄNKES

Den norska marinen hade överrumplats den 9 april, men kustbefästningen vid Oscarsborgs fästning i Oslofjorden fick avgörande betydelse när den tyska kryssaren Blücher sänktes. Därmed hann den norska regeringen, Stortinget (riksdagen) och kungahuset fly från Oslo till staden Elverum 14 mil norrut.

Den tyska kryssaren Blücher torpederades av kustbefästningen vid Oscarsborg den 9 april 1940. Hon sjönk kort därefter.

Ledaren för det nationalsocialistiska partiet Nasjonal Samling (NS), Vidkun Quisling, tog tillfället i akt att proklamera sin egen statskupp i samband med invasionen. I ett radiotal den 9 april utropade han sig till statsminister, vilket dock kom som en överraskning för de tyska styrkorna. Samtal hade visserligen pågått mellan Hitler och Quisling redan året innan, men i den mån Quisling kände till planerna på ett tyskt anfall tycks hans närmaste medarbetare inom NS inte ha invigts.

KUNGENS VAL

Natten mellan den 9 och den 10 april mötte Tysklands förhandlare kung Haakon VII och krävde att Norge skulle kapitulera samt att kungen skulle utse Quisling till statsminister. Kungen hänvisade frågan till regeringen som enstämigt sa nej. Den 10 april höll kungen ett uppmärksammat tal där han avvisade de tyska kraven och förklarade att han hellre skulle ha abdikerat än att utse Quisling, även om regeringen krävt det. Detta skeende har blivit omtalat som *Kongens nei* och filmatiserat år 2016. Filmens svenska titel är "Kungens val".

KUNGENS OCH REGERINGENS FLYKT

Den 12 april ville kung Haakon söka en stunds vila från förföljande tyskar på den svenska sidan gränsen, men avvisades med beskedet att den generalsklädda regenten och tillika överbefälhavaren i så fall riskerade internering. Sveriges nekande var helt enligt gällande internationella regler men sågs ändå som en skymf – kanske med all rätt. Kungen samt utrikesminister Halvdan Koht, handelsminister Trygve Lie och kronprins Olav fortsatte sin flykt. Kungen lämnade sedan Norge via Tromsø den 7 juni och tog sig vidare till England. Kronprinsessan Märtha och barnen Harald (nuvarande kungen), Astrid och Ragnhild tilläts dock fly genom Sverige. De tog sig sedan till USA där de levde i exil tills kriget var över.

Också regeringen flydde till England. I efterhand har den kritiserats för att inte ha reagerat tillräckligt på de varningssignaler som trots allt nådde den före invasionen; rykten om ett kommande angrepp på Norge och rapporter om att tyska skepp siktats på väg norrut längs den norska kusten.

Kung Haakon VII och kronprins Olav söker skydd i en skogsglänta i utkanten av Molde under ett tyskt bombanfall mot staden i april 1940.

Huruvida motstånd var rätt val, och om kung och regering borde ha stannat hos sitt folk i stället för att gå i exil har också debatterats.

UTEFRONT OCH HEMMAFRONT

Redan under våren 1940 etablerades således en Utefront, det vill säga exilregering, kungahus och militär baserade i England. Senare blev också närvaron i Sverige stor och den norska legationen i Stockholm styrde en omfattande verksamhet. Hjemmefronten (hemmafronten) var det motstånd som bedrevs inifrån det ockuperade Norge.

Resurser:

- Vetenskapsradion Historia om *Invasjonen av Norge*.
- *Avgörande radioögonblick från SR*, invasionen av Norge och Danmark.

STYRNING AV NORGE UNDER OCKUPATIONEN – TERBOVEN OCH QUISLING

Tysklands ambition för både Danmark och Norge var att de ockuperade länderna i så hög grad som möjligt skulle vara självstyrande. Planen gick dock i stöpet när norrmännen vägrade samarbeta.

Ockupationsmakten etablerade den 24 april 1940 ett Rikskommissariat (Reichskommissariat) lett av Josef Terboven, som i allt väsentligt kom att styra Norge under åren 1940–1945. Han rapporterade direkt till Hitler och stod nära Hermann Göring.

Efter kapituleringen den 10 juni försökte tyskarna skapa en norsk regering på hemmaplan som motvikt till exilregeringen i Storbritannien. Ett opolitiskt administrationsråd skulle förvalta landet under ockupationen. Terbovens avsikt var att ett riksråd skulle ersätta regering och storting och styra utan att lägga sig i exilregeringens krig. Förhandlingar inleddes men bröt samman i september, bland annat på grund av oenighet om kungahusets position. Administrationsrådet och parlamentets ledning, som förhandlade å Norges vägnar, har i efterhand starkt kritiserats för att ha accepterat alltför många av Tysklands krav.

NYORDNINGEN

Efter förhandlingssammanbrottet höll Terboven ett tal, den 25 september 1940, där han presenterade den så kallade nyordningen för Norge. Kungahus och regering avsattes samtidigt som det blev olagligt att ha kontakt med dessa. En ny s.k. kommissarisk (tillfällig) regering utsågs av Terboven och blev direkt underställd honom. Nio av de tretton tillförordnade ministrarna var medlemmar av partiet Nasjonal Samling, NS. Övriga partier förbjöds och det blev olagligt att ingå nya politiska sammanslutningar. Administrationsrådet upplöstes också.

Makten i Norge kom att fördelas mellan den tyska krigsmakten (Wehrmacht) och Rikskommissariatet under Terboven. Rikskommissariatet var en civilt och politiskt överordnad institution, som indirekt styrde landets civila angelägenheter genom NS-regeringen. Normän administrerade alltså byråkratin, men tyskarna bestämde inriktningen och fattade de stora besluten. Flera olika hierarkier och organisationer existerade parallellt. Till exempel fanns en vanlig poliskår; en nazifierad Statspolis, SS; den halvmilitära stormtruppen Hirden som var Nasjonal Samlings svar på SS; den tyska armén samt underrättelsetjänsterna Gestapo och Stapo.

Vidkun Quisling (i förgrunden t.h.) utses av rikskommissarie Josef Terboven (längst t.v.) till ministerpresident i NS-regeringen. Akershus fästning den 1 februari 1942.

Redan år 1940 befann sig 230 000 tyska soldater i Norge. År 1942 var de fler än 300 000. Som mest fanns 536 000 tyskar i landet i november 1944, men det var det tyska tillbakadragandet från Finland och från Murmanskområdet och Nordnorge som gjorde antalet så högt. Våren 1945 var soldaterna åter cirka 350 000.

NASJONAL SAMLING (NS)

Partiet Nasjonal Samling hade grundats år 1933 av Vidkun Quisling med paroller som "ordning och rättvisa", "det gemensamma bästa framför individens bästa" och "nationell återuppståndelse". Under åren före ockupationen hade det dock fört en tynande tillvaro. Till en början både samarbetade och förhandlade man med övriga borgerliga partier, men år 1935 blev NS antisemitiskt med Tyskland som klar förebild. Valet år 1936 blev ett misslyckande och partiet splittrades; de mer allmänborgerliga företrädarna försvann och de hårdare nationalisterna blev kvar.

Quisling besökte Berlin vid två tillfällen under år 1939, mötte Hitler och förklarade att han stod till förfogande vid ett eventuellt tyskt anfall mot Norge. Att han hade Hitlers stöd skulle bli avgörande för hans politiska inflytande. Ordet quisling har förekommit som beteckning på landsförrädare alltsedan år 1933 men kom att användas flitigt efter den 9 april 1940, också på engelska.

Med nyordningen som Terboven deklarerade i september samma år påbörjades kampen för att nazifiera det norska samhället och all förvaltning. NS under Quisling blev det enda lagliga partiet.

I februari 1942 fick NS större makt och Quisling utsågs till ministerpresident i en ren NS-regering, som dock var fortsatt underställd Terboven och ockupationsmakten. Denna ordning har blivit känd som Statsakten. Trycket på centrala aktörer i förvaltningen att gå med i NS ökade och anställda kunde sparkas om de inte hyste de ”rätta” politiska åsikterna. NS fick dock aldrig tillräckligt många medlemmar eller tillräckligt starkt stöd bland folket för att kunna genomföra nazistiska förändringar i förvaltning och administration.

BEFRIELSEN

Efter fem år av nazistisk ockupation befriades Norge år 1945. Processen skedde i stort sett under ordnade former, noga förberedd och utan blodspillan. Tyskarna la ner vapnen. Undantaget gällde de nordligaste delarna av landet, Finnmark och Troms, där man brände landet när man retirerade för den sovjetiska inmarschen i oktober 1944. Det förekom trakasserier mot bland andra NS-sympatisörer, men inte regelrätta lynchningar. Terboven tog sitt liv den 7 maj. De allierade landade utanför Oslo den 8 maj 1945 och dagen efter återupptog radion fria sändningar. Folk firade på gatorna och jublet visste inga gränser när kronprins Olav återkom till Oslo den 13 maj tillsammans med delar av regeringen. Dagen efter la hemmafronten ner sin kamp. Statsminister Nygaardsvold återkom den 31 maj, och på dagen fem år efter sin flykt, den 7 juni, återvände kung Haakon den VII.

Om rättsprocessen som följde efter kriget, se avsnittet *Efter befrielsen* (sid 25).

Den 7 juni 1945. Kung Haakon VII med familj återvänder till Oslo efter befrielsen. Nuvarande kung Harald i förgrunden med norsk flagga.

MOTSTÅNDSKAMP OCH VARDAGSLIV

Livet under ockupation och nationalsocialistisk diktatur skilde sig dramatiskt från livet i det fria Norge. Cirka 400 000 tyskar, soldater och civila, fanns på plats i ett land med 2,9 miljoner invånare. En rad nya lagar förbjöd alla former av motstånd mot ockupationsmakten och NS. Rättssäkerheten försvann, personlig frihet och trygghet inskränktes och osäkerhet präglade vardagen. Det rädde brist på det allra mesta; matvaror, kläder och så vidare. Allt ransonerades och svartabörshandeln blomstrade.

MOTSTÅNDSORGANISATIONER

Gränserna mellan motstånd, anpassning och samarbete med de tyska ockupanterna var flytande i Norge liksom i många andra ockuperade länder. Yrkesmässigt samarbete behövde inte hindra människor från att privat delta i motståndskampen, och inställningen till ockupanterna kunde förändras över tid. Från september 1940, när det stod klart att Terboven inte var intresserad av någon kompromiss, började organiserat motstånd växa fram.

De första sabotagen genomfördes av den kommunistiska motståndsrörelsen, medan hemmafronten och exilregeringen under krigets första år motsatte sig sabotage. Det norska kommunistpartiet NKP var direkt underställt Sovjetunionen och utförde sabotage mot järnväg, fabriker och liknande mål. Man publicerade också illegala tidningar och bedrev flyktingsmuggling till Sverige. Asbjörn Sunde, som gick under kodnamnet Oswald, ledde kommunisternas sabotage mellan åren 1942 och 1944.

Den militära motståndsorganisationen Milorg använde de första åren till att bygga upp sin verksamhet. Den illegala civila hemmafrontens organ leddes av Kretsen och Koordinationskomiteen KK. Efter Statsakten och försöket att införa nazism i Norge växte motståndet och även Milorg började genomföra sabotage under våren 1944, framför allt mot Quislingregimens arbetstjänst för unga män. En rad aktioner genomfördes mot de kontor

som samordnade kallelserna till arbetstjänst, vilket fick till följd att regimen tvingades ge upp sina planer. Milorg hade också täta förbindelser med utefronten, försvarets överkommando i London. Det fanns även en militär underrättelsetjänst, XU, som var direkt underställd britterna.

Fram till årsskiftet 1944/1945 fanns ingen direkt samlad ledning för hemmafronten. Detta berodde till stor del på det omfattande hemlighetsmaket inom rörelsen, där det gällde att inte röja de engagerades identitet. Längre rådde också djup misstro mellan de civila och de militära falangerna inom motståndskampen, och exilregeringens försvarsstab uppmanade motståndet inom Norge att avvakta.

En viktig del av kampen bedrevs av de så kallade krigsseglarna (se sid 23).

VARDAGSMOTSTÅND, STREJKER OCH CIVILA PROTESTER

Det förekom också en form av passivt motstånd som bedrevs genom symboler eller enkla vardagliga handlingar. Syftet var inte att störta ockupanterna utan att bekämpa nazistiskt tankegods och värna om det fria Norges identitet. Kung Haakon blev en viktig gestalt för motståndskampen. Hans monogram användes som symbol, liksom siffran 7 (Haakon den VII). Ett gem på jackkragen eller en röd toppluva visade var man stod. Gemet som symbol för gemenskap, mössan med röd norsk färg och gamla norska traditioner väckte stor irritation hos tyskarna och förbjöds, liksom norska flaggan. Många försökte ändå använda färgerna rött, vitt och blått i till exempel klädsel, dekorationer, trycksaker och liknande.

Idrottare strejkade redan under hösten 1940 eftersom de inte ville legitimeras nazismen och dess idrottsgalor. Alla domare i Högsta domstolen la ner sitt arbete i december samma år då de ansåg att det ockuperade Norge inte längre var en rättsstat.

Därefter följde protester i kyrkor och skolor samt i yrkeslivet. År 1942 blev det obligatoriskt för lärare att gå med i den nazistiska fackföreningen Norges Lärarsamband och för alla barn att utföra nationell ungdomstjänst. Många vägrade, vilket utlöste den så kallade Skolstriden.

Resurser:

- Långfilm om motståndsmannen *Max Manus*. Av Joachim Rønning och Espen Sandberg.
- Vetenskapsradion Historia om sabotaget mot *tungvattenanläggningen i Vemork*.
- *NRK-dokumentär i fyra delar* om livet under ockupationen.

BRODERFOLK I OFREDSTID: SVENSK- NORSKA RELATIONER

1900-talet har medfört två kriser i relationen mellan Norge och Sverige: unionsupplösningen år 1905 och andra världskriget. För Norges del är känslorna dubbla när det gäller grannlandets agerande under kriget. Å ena sidan är man medveten om Sveriges stora betydelse för Norge genom flyktingtrafik, polistrupper och omfattande hjälpsändningar (se sid 11–14). Å andra sidan finns kritik mot den till en början tyskvänliga neutraliteten, motståndet mot att ge flyktingar asyl under krigets första år samt behandlingen av dessa vid gränsen, permittenttrafik och andra svenska eftergifter gentemot de tyska nazisterna.

Norge förklarade sig precis som Sverige neutralt när andra världskriget bröt ut år 1939. Kontakterna mellan de nordiska länderna hade varit täta före krigsutbrottet och förblev så i krigets inledande skede, även om man hade skilda ståndpunkter i vissa frågor. Under finska vinterkriget hösten 1939 ville Sverige till exempel hjälpa Finland mer än vad som var möjligt inom neutralitetens ram, något Norge inte var beredda till. Ockupationen av Norge och Danmark bröt dock de nordiska samarbetsmönster som hade präglat 1930-talet.

Under krigsåren var det viktiga inte relationen mellan de nordiska länderna, utan den stora internationella bilden och säkerhetspolitiska avväganden. Norge blev allierat med Storbritannien. Det råder dock inget tvivel om att landet skulle ha förblivit neutralt om angreppet inte skett, liksom att man hade nytta av att Sverige stod utanför kriget.

Sverige och Norge skilde sig åt i synen på vad andra världskriget innebar. I Norge såg man det som en kamp mellan ont och gott och sig själva som heroiskt kämpande mot diktaturen. Liknande

uppfattningar fanns naturligtvis i Sverige, men särskilt efter att Sovjetunionen anslutit sig till de allierade år 1941 stärktes bilden av ”ett vanligt stormaktskrig” som det gällde att hålla sig utanför.

Resurs: Boken *Norges tack*.

NORSK KRITIK MOT SVERIGE

Det tyska anfallet på Norge och Danmark den 9 april 1940 satte Sverige under press. Försörjningsläget i landet hotades och man fruktade att också Sverige skulle anfallas. Detta ledde till eftergifter för tyska krav vid krigets början. Den svenska regeringens förhållningssätt till Norge de första dagarna efter invasionen väckte en bitterhet och frustration som normännen hade svårt att glömma. Man menade att Sverige frångått neutraliteten för Tyskland, men inte gjorde detsamma för Norge. När den norska regeringen etablerat sig i England förhöll Sverige sig alltså neutralt och såg sig tvunget att tillmötesgå tyska krav.

Det var framför allt tre eftergifter från Sveriges håll som väckte ilska på den norska sidan:

Dels gällde det trafiken av tyska permittenter genom Sverige till Norge, liksom transporten av divisionen Engelbrecht från Norge genom Sverige till Finland.

Dels gällde det kvarhållandet av norska skepp i Sverige under Tysklands angrepp, de så kallade Kvarstadsbåtarna. Dessa blev först liggande länge i svenska hamnar. Därefter sänktes flera av båtarna när de försökte bryta sig ut och nå England i dåligt väder (se vidare sid 23).

Slutligen gällde det frågan om diplomatisk representation. Först år 1943 utnämnde Sverige ett formellt sändebud till den norska exilregeringen i London.

Att kungen inte tilläts vila på den svenska sidan gränsen under sin flykt utan att riskera internering, bidrog troligen till Norges upprördhet.

Hur stort handlingsutrymme Sverige faktiskt hade och i vilken grad man skulle ha kunnat hjälpa Norge utan att Tyskland hade ingripit är omöjligt att avgöra i efterhand. Men detta var den avvägning Sverige ständigt gjorde och den risk man hade att förhålla sig till.

När den tyska krigslyckan vände blev eftergifterna från Sveriges sida mindre. Mot slutet av kriget accepterade man ett förslag om att planera en svensk-allierad intervention i Norge. Sveriges neutralitet hade nu en tydligt allierad och pronorsk slagsida. I takt med Tysklands motgångar blev relationen mellan grannländerna varmare igen. Generellt präglades det norsk-svenska förhållandet vid krigets slut av större ömsesidig sympati än tidigare.

Resurs:

P3 Dokumentär: [Tysktågen, neutraliteten och Nordkalotten.](#)

VAD GJORDE SVERIGE FÖR NORGE?

Vad Sverige *inte* gjorde, eller vad norrmännen var kritiska till, har behandlats i förra avsnittet. Men bilden är inte svartvit. Det neutrala grannlandet var av yttersta betydelse för Norge under kriget, framför allt som en trygg plats att fly till. Den långa landgränsen mot Sverige spelade stor roll för den norska vardagen. Gränsen fungerade som nödutgång; förnödenheter kunde förmedlas genom eller köpas från Sverige och svensk hjälp till Norge var omfattande, både legalt och illegalt, åtminstone under de sista krigsåren.

Resurs: Historiepodden: [Norge och Sverige 1940–1945.](#)

FLYKTINGMOTTAGANDE

Norrmän hade fyra flyktvägar undan den tyska ockupationen: över havet till Storbritannien, över Idefjorden och genom skärgården till svenska Kosteröarna, genom skogarna eller över fjällmassiven i norr till Sverige. Totalt cirka 60 000 personer lyckades fly till Sverige. Dessutom flydde närmare 10 000 icke-norska medborgare från Norge till Sverige, främst krigsfångar och tyska desertörer.

År 1940 gällde viseringstvång i Sverige också för norrmän på inresa. Detta löstes praktiskt genom att ett nödvisum utfärdades vid gränsen som gällde för uppehåll i 14 dagar. Efter år 1941 släpptes i stort sett alla in. Efter att ha passerat gränsen fördes flyktingarna av gränspolis till landsfiskalen (länsman) som förhörde dem. Därefter registrerades de norska medborgarna vid mottagningscentret Kjesäter, där de förhördes på nytt och fick en bostadsadress. De stannade på Kjesäter ungefär en vecka. I perioder med många ankommande flyktingar blev uppehållet kortare. Därefter sändes de vidare till bostadsorter, till arbete i skogen och så småningom till polistrupper (se sid 13). De allra flesta flyktingar var män.

Mot slutet av kriget färdades många kurirer fram och tillbaka över gränsen, och den svenska hjälpen till dessa blev alltmer öppen och omfattande.

I krigets absoluta slutskede genomfördes en räddningsaktion till tyskkontrollerade koncentrationsläger av svenska Röda Korset. Folke Bernadotte ledde förhandlingarna och expeditionen till det krigshärjade Europa för att hämta skandinaviska fångar hem till Sverige. Expeditionen räddade liv men medförde samtidigt olika moraliska dilemman, något som också uppmärksammas i debatten efter millennieskiftet.

Resurs: [Norske flyktingeleir i Sverige](#), podd från NRK.

Omkring 60 000 normän flydde till Sverige under krigsåren.
Här en norsk familj på väg mot gränsen.

NORGE I SVERIGE – BAS FÖR MOTSTÅND

Den norska legationen (konsulatet) i Stockholm var navet i Exilnorge. Från att ha haft fyra anställda före kriget sysselsatte legationen 1 200 personer år 1945. Det fanns ett flyktingkontor, en underrättelsetjänst och en militär avdelning som samarbetade med England och SOE (Special operation executive), den brittiska militärgren som understödde motstånd i av Tyskland ockuperade områden. Det fanns också ett rättskontor som svarade för registrering av quislingar samt förhör av nytillkomna flyktingar vid Kjesäter.

Resurser:

- Alf Skjeseths *Nordens Casablanca* skildrar det norska Stockholm under kriget i en lättläst faktaframställning.
- Jan Guillous *Blå stjärnan* har tema kurirverksamhet och norskt motstånd.
- Ola Larsmos *Förrädare* är en verklighetsnära spionroman om Stockholm, kriget och norskt motstånd.

POLISTRUPPER

Cirka 15 000 av de norska flyktingarna utbildades militärt till så kallade polistrupper med start under vintern 1943–1944. Begreppet var i stort sett en förskönande omskrivning för att kunna utbilda militärer på svensk mark. Frågan var svår och processen möjliggjordes av informella kontakter mellan svenska och norska befättningshavare. Bakom idén till trupperna stod den norske militärattachén Ole Berg samt svensken Harry Söderman, chef för Statens kriminaltekniska anstalt. Söderman var en okonventionell och handlingskraftig man som utredde såväl svenska mord som branden i det tyska riksdagshuset, ledde den svenska brevcensuren och kom att bli förebild för Astrid Lindgrens Mästerdetektiven Blomkvist. Han ägde ett brett kontaktnät både på den allierade och den tyska sidan, men konspirerade mot nazismen. Söderman ledde själv polistrupperna.

Allt eftersom kriget fortskred fick trupperna större befogenheter och de tidigare stränga restriktionerna för träning samt disponerande och bruk av vapen lättade. I krigets slutskede planerades Operation Rädde Norge för att med polistruppernas hjälp förhindra anarki och maktvakuum då de tyska styrkorna drog sig tillbaka.

Den 10 november 1944 sattes polistrupper in på befriad norsk mark i Kirkenes. Den 8 maj 1945 ankom de första trupperna till Oslo. Resterande gick över gränsen under kommande veckor och utförde ordningspolisens uppgifter efter den tyska avvecklingen. Uppdraget var viktigt, inte minst för att en så stor del av den norska polisen varit nazianstruken och det var oklart vilken roll polisen spelat under ockupationen.

På längre sikt innebar polistrupperna en betydligt förbättrad relation mellan Sverige och Norge. Det militära samarbetet mellan länderna fortsatte också under efterkrigsåren då Norge byggde upp en ny militär ordning.

Resurser:

- Dokumentär från SVT/NRK om *Polistrupperna*.
- Boken *Den glömda armén* av Anders Johansson. DN-journalisten beskriver här polistrupperna i detalj. Senare har han också gett ut böcker om kurirverksamheten och blockadbrytarna.

HUMANITÄR HJÄLP

Bristen på såväl kläder som mat och husrum var stor i Norge, och det norska exilsamhället i Sverige var från första början djupt engagerat i bistånd till hemlandet.

De allierade blockerade Tyskland ekonomiskt under kriget. Att ge bistånd till av Tyskland ockuperade länder innebar att pumpa in resurser

i den tyska ekonomin. Man gjorde således alltid en avvägning mellan blockadpolitik och hjälpbehov. Frågan var om det var möjligt att hjälpa, men också om det var önskvärt. Även det praktiska läget var komplicerat. Det behövdes organisationer som kunde ta emot och distribuera hjälpen, och helst skulle den nå fram till rätt personer. Samarbete med ockupationsmakten var nödvändigt.

Humanitär hjälp gavs av en rad organisationer: Föreningen Norden, Röda Korset med flera, och från augusti 1942 av Svenska Norgehjälpen. Denna bildades av ett flertal svenska hjälporganisationer. Biståndet under perioden innan Svenska Norgehjälpen grundades var relativt litet, åtminstone jämfört med den hjälp Sverige samtidigt gav Finland. Från augusti 1942 till maj 1946 samlades dock pengagåvor och varor till ett värde av cirka 72 miljoner kronor in genom Svenska Norgehjälpen. Det skänktes stora belopp samt kläder, skor och husgeråd. På arbetsplatser kunde man teckna sig på en solidarisk lista så att en liten del av lönen drogs av direkt för bistånd till Norge.

Under parollen ”Min norska middagsgäst” samlades pengar in till mat för norska barn, framför allt i Oslo där bristen var stor. Större delen av Svenska Norgehjälpens medel användes för att köpa mat. Det drevs också ett svenskt sjukhus på Midtstuen i Oslo mellan åren 1943 och 1946.

Bistånd i form av mat till skolbarn, den så kallade *svenskesuppen*, blev efterhand mycket vanligt. Läsåret 1944–1945 fanns bespisningar på 1 119 orter i Norge och vid slutet av kriget delades 156 500 portioner ut per dag. Skolbarnen hade själva med sig soppskålar, så soppan blev en synlig del av gatubilden. Allt som allt överförde Svenska Norgehjälpen 65 500 ton livsmedel till Norge.

624 trähus sändes från Sverige till de sönderbombade städerna i norra Norge, däribland Bodø och Narvik. Husen var moderna och uppfattades som fina. De gick allmänt under benämningen *svenskebus*.

Resurs: I NRK:s arkiv finns en [*journalfilm om soppan*](#).

Antisemitiskt klotter på skyltfönstret till en butik i Oslo.
"Judeparasiterna gav oss 9 april." "Palestina kallar på alla judar.
Vi står inte längre ut med dem i Norge."

GRUPPER SOM FÖLL OFFER FÖR NAZISTISK IDEOLOGI OCH NAZISTISKT STYRE I NORGE

JUDAR

Den judiska befolkningen i Norge har aldrig varit stor. När landet fick sin första egna grundlag i samband med självständigheten år 1814, fastslogs där att statens religion var den luthersk-evangeliska, att jesuiter och munkordnar var förbjudna att verka i Norge samt att judar "fortfarande" inte hade tillgång till riket (§ 2). Uteslutningen av judar var alltså ingen ny bestämmelse eller praxis, men fick nu ytterligare tyngd genom att grundlagsfästas.

Exkluderingen var från början religiöst motiverad. Författaren och diktaren Henrik Wergeland ägnade en stor del av sitt liv åt att bekämpa denna s.k. judeparagraf, som han menade stred mot grundlagens demokratiska anda. Sex år efter hans död, år 1851, ströks paragrafen.

En befolkningsräkning år 1879 visade att endast 24 judar då var bosatta i Norge.

Invandringen ökade därefter något och år 1940 levde cirka 2 100 judar i landet. Omkring 400 av dessa hade flytt undan nazismen i Mellaneuropa under 1930-talet. De allra flesta av de norska judarna levde i Oslo, i och runt Hausmannskvarteren i centrala staden, men ett judiskt samfund fanns också i Trondheim.

FÖRINTELSEN I NORGE

Redan i maj 1940, ett par veckor efter invasionen, blev det förbjudet för judiska invånare i Norge att äga en radio. Samma år fick de judiska församlingarna i Oslo och Trondheim lämna listor över sina medlemmar till ockupationsmakten. På vissa ställen i landet blev judar trakasserade, misshandlade och fängslade. Kontor och affärer med judiska ägare märktes ut.

I Norge initierades de allra flesta antijudiska åtgärder av tyskarna, men genomfördes av norska myndigheter. Nazifieringen av den norska polisen började direkt efter ockupationen och år 1941 bildades Statspolitiet, en ny väpnad polisstyrka ledd av nazisten Karl Marthinsen. Arresteringarna i oktober och november 1942 (se sid 17) genomfördes av Statspolitiet, tyska SS och inkallade konstuplar från kriminalpolisen. Också Hirten, Nasjonal Samlings väpnade styrka, hjälpte till.

I ett tidigt skede av ockupationen konfiskerades den judiska befolkningens radioapparater. Senare utvidgades radioförbudet till att gälla alla norska medborgare som inte hade ockupationsmaktens förtroende. Bild från hösten 1941.

Behandlingen av judar blev allt brutalare ju längre kriget pågick. Tysklands invasion av Sovjetunionen den 22 juni 1941 markerar en tydlig upptrappning. Fyra dagar dessförinnan fängslades alla judiska män i arbetsför ålder i norra Norge. De blev aldrig mer fria. De flesta fördes till lägret Sydspissen vid Tromsø. Efter kriget har andra fångar vittnat om att judarna skildes ut och fick särskilt sträng behandling, något som gällde också i andra fångläger. Judar arresterades allt oftare i Norge, på falska grunder, och yrkesförbud infördes för exempelvis advokater och konstnärer.

År 1942 återinförde Quisling grundlagens bestämmelse att judar inte hade tillgång till det norska riket.

Från januari 1942 krävdes att judiska invånares legitimationskort skulle stämplas med bokstaven J. Polisen sammanställde listor över samtliga judiska personer i Norge.

I mars samma år avrättades fyra judiska män i Trondheim. Det skakade hela den norsk-judiska miljön.

Hösten 1942 trappades förföljelserna upp ytterligare.

I augusti arresterades elva judiska män i Oslo.

Den 6 oktober deklarerades undantagstillstånd i Trondheim och delar av mellersta Norge. Tio personer avrättades som avskräckande exempel. En av dem var judisk. Dagen efter arresterades alla judiska män över 15 år i Trondheim.

Den 12 oktober skärptes straffet för att försöka fly landet. Flyktingar kunde nu dömas till döden.

Den 22 oktober sköts en polis ihjäl på tåget i Halden av en gränslots som försökt smuggla judiska flyktingar över gränsen till Sverige. Detta användes som förevändning av de tyska myndigheterna för omfattande aktioner. Planeringen började omedelbart.

Den 26 oktober arresterades alla judiska män över 15 år i Norge.

Fler än 500 judar – män, kvinnor och barn – deporterades med skeppet SS Donau från Oslo hamn den 26 november 1942. Slutmålet var Auschwitz.

Quisling-regeringen stiftade lagar i expressfart för att legitimera arresteringarna. Den äldsta kvarvarande familjemedlemmen, ofta frun i huset, fick daglig anmälningsplikt för polisen. På så sätt kunde man kontrollera familjerna och hindra dem från att fly. Många valde också att stanna kvar av rädsla för att flykttförsök skulle leda till repressalier mot de arresterade männen. En lag som konfiskerade alla judars egendomar för statens räkning offentliggjordes samma dag som arresteringarna.

Efter ett par veckor frigavs män över 65 år. Det ingav hopp om att också övriga skulle komma att befrias och hindrade troligen i många fall familjerna från att fly Norge.

Nu väntade förövarna bara på att få skeppstransport ut ur landet bekräftad.

Den 25 november arresterades resterande judar runt om i landet.

Tidigt på morgonen den 26 november arresterades judarna i Oslo.

Man förde dem till hamnen och Amerikalinjens pir 1. De flesta sändes iväg i taxi, men från Hausmannskvarteren användes också lastbilar. Totalt fördes 532 människor ombord på skeppet Donau som avreste mot Stettin i nuvarande Polen. Därifrån fortsatte färden med godståg som ankom till Auschwitz den 1 december 1942. 183 män blev uttagna till arbetstjänst. Resten av judarna mördades i gaskamrarna samma natt.

Alla arresterade hade dock inte förts till hamnen i tid på morgonen den 26 november. Polisen inriktade sig nu på att söka efter judar som gömt sig. Natten till den 25 februari 1943 avreste skeppet Gotenland från Oslo med 158 judar ombord. De ankom till Auschwitz den 3 mars. Två mindre transporter genomfördes också med skeppet Monte Rosa den 20 och 26 november 1942.

FLYKT TILL SVERIGE

Över 1 200 judar lyckades fly till Sverige under kriget.

Redan direkt efter ockupationen den 9 april 1940 hade cirka 15 000 norrmän flytt till grannlandet, däribland många judar. De flesta återvände emellertid sedan Norge kapitulerat i juni. Merparten av de cirka hundra judiska flyktingar som valde att bli kvar i Sverige var människor som redan flytt undan nazisterna till Norge och som därmed inte hade några starka band till landet. Men de infödda norska judarna hade dittills levt i en rättsstat. Att berövas alla medborgerliga rättigheter verkade osannolikt. Därför återvände många av dem till hemlandet när striderna var över sommaren 1940. Två år senare skulle dessa judar komma att deporteras – eller tvingas fly på nytt.

Det var få som varnades i tid inför arresteringarna i oktober 1942, men vissa kom ändå undan. Långt fler varnades inför arresteringen av kvinnor och barn i november. Många fann gömställen och kunde därifrån försöka organisera sin flykt. Själva flykten var krävande. Det behövdes hjälpare och vägvisare, och även om man lyckades få transport fram till gränsen innebar själva gränspassagen oftast långa marscher genom oländig terräng. De allra flesta judar flydde ju också mitt i vintern.

Resurser:

- Det finns exempel på människor som försökte fly till Sverige år 1941 men nekades inträde. Violinisten Leif Wolfberg hör till dem. Han deporterades år 1942, men var en av 30 som överlevde deportationen. Wolfbergs öde har beskrivits av Ola Larsmo i boken *Djävulssonaten*.
- *Tidsvitner*. Dokumentärfilm från NRK.
- *Husk oss till livet*. Dokumentärfilm från NRK om judiska tidsvitnen.
- *Unge tidsvitner*. Bok av Birgit Rimstad.

SVENSK POLITIK GENTEMOT NORSK-JUDISKA FLYKTINGAR

Redan den flyktingkommission som år 1946 granskade den svenska flyktingpolitiken före och under kriget kom fram till att Sverige kunde ha räddat fler judar, särskilt under perioden före år 1941.

Så tidigt som år 1938 meddelade det svenska Utrikesdepartementet att personer med J-stämplat pass i princip skulle nekas inträde i landet. Fram till våren 1942 var det heller inte lätt att få uppehållstillstånd i Sverige. Att vara av judisk börd räckte inte. De svenska lagarna var vaga och bedömningen ofta godtycklig; enskilda gränstjänstemän kunde avgöra vilka som släpptes in. Under år 1941 avvisade gränsdistriktens landsfiskaler fem judar, varav fyra dock beviljades nödfallvisering av gränndistriktets fiskal dagen efter. Den femte arresterades av tysk polis efter avvisningen och deporterades till Auschwitz. De allra flesta norska judar flydde emellertid efter de stora arresteringarna i slutet av november 1942 och i december samma år. Vid den tiden hade judisk identitet blivit ett fullgott skäl att beviljas nödfallvisering och opinionen i Sverige vänt.

Under loppet av år 1942 förändrades den svenska politiken dramatiskt. Flyktingar som tog sig över gränsen fick nu stanna. Den 3 december 1942 bad statsminister Per Albin Hansson den svenska ambassadören i Berlin, Arvid Richert, att meddela tyskarna att Sverige var berett att ta emot även de resterande norska judarna. Svaret blev negativt.

Den politiska förändringen visade sig också då Danmarks judar hotades hösten 1943, och 95 procent eller cirka 7 000 personer räddade sig över till Sverige.

Aktionen mot de norska judarna i november 1942 fick stort utrymme i svensk press och blev det årets mest omtalade nyhet, enligt en undersökning gjord av Gallup i början av år 1943. Främst kom alltså deportationen av de norska judarna; därefter slaget vid Stalingrad, invasionen i Nordafrika, ockupationen av Vichy och avrättningarna i Trondheim. Opinionsyttringarna blev allt starkare under år 1943 och dominerades av sympati med Norge.

A photograph of a dirt path leading through a dense forest. The path is made of dirt and small stones, winding through tall grass and undergrowth. The trees are lush green, and sunlight filters through the canopy, creating dappled light on the ground. The path leads towards a brighter area in the distance, possibly an opening in the woods.

Sista sträckan av Carl Fredriksens transportrutt till Sverige, nära Orderudseter. Mellan 600 och 1 000 norska flyktingar räddades här undan nazistisk fångenskap och deportation.

CARL FREDRIKSENS TRANSPORT

Motståndsrörelserna i Norge hade byggt upp flykt-rutter till Sverige, med pålitliga gränslotsar. Flera av dessa hade emellertid avslöjats under våren och sommaren 1942. När många hundra nya flyktingar och helt nya flyktgrupper akut behövde ta sig ut i november och december 1942, uppstod problem. Som ett svar på detta bildades nya organisationer, däribland Carl Fredriksens Transport.

Polisen Alf Pettersen fick sluta sitt arbete, bland annat för att han vägrade acceptera nyordningen och inte ville göra nazihälsning inför de tyska trupperna. Pettersen engagerade sig snart, tillsammans med sin nye chef Reidar Larsen och trädgårdsmästare Rolf A. Syversen, i att transportera flyktingar över gränsen med lastbil. När varningen kom om deportationerna natten till den 26 november 1942 körde Pettersen desperat runt i staden tillsammans med flera andra för att varna judiska familjer. Där började organisationen Carl Fredriksens Transport ta form. Namnet är en anspelning på kung Haakon, vars namn som ung var Carl och som var son till kung Fredrik.

Pettersens gravida hustru Gerd var också delaktig i administrationen av transportererna och han själv följde med på varje tur till gränsen. Bilen avgick exakt kl. 21.00 om kvällen och flyktingarna samlades vid Syversens handelsträdgård i väntan på transporten (se sid 36). Många av dem visste dock inte vem som räddade dem och mindes senare endast att de åkt lastbil.

Den 10 juli 1943 arresterades Syversen i en kontroll på Stortorget. Han fängslades först på Møllergata 19 (se sid 36) och sedan på Grini (se sid 29). Tidigt på morgonen den 30 oktober 1944 fördes han till Trandumskogen där han sköts ihjäl tillsammans med andra motståndare till ockupationsmakten (se sid 35).

Man vet inte exakt hur många Carl Fredriksens Transport räddade. Mellan 600 och 1 000 personer brukar anges, varav cirka 500 hade någon form av judiskt påbrå. Reidar Larsen hävdade själv efter kriget att "500 jøder, hele, halve og kvart" hade fraktats över gränsen.

Resurser:

- *Grenselos Alf Pettersen forteller i 1982*. Podd från NRK.
- *Carl Fredriksens Transport*. Podd från NRK.
- *Carl Fredriksens Transport. Den ukjente historien om krigens største heltedåd*. Bok av Hilde Vesaas.

ROMER

I Norge finns fem nationella minoriteter. Två av dessa är *romer* och *romanifolk*. Även termerna *sigøynere* respektive *tatere* används och är accepterade i norskt offentligt språkbruk. Den grupp som i svensk minoritetslagstiftning benämns romer indelas i Norge alltså i två separata grupper när det gäller självidentifiering, forskning, lagstiftning och allmän debatt. Det kan vara svårt att dra en tydlig gräns mellan dem båda, men huvudregeln är att romani härstammar från de grupper som befunnit sig i Norge sedan 1500-talet, medan romerna kom till landet i samband med "den andra" invandringsvågen under andra hälften av 1800-talet.

Romer levde i stort sett likadant som romani i Norge under tidigt 1900-tal, men den assimileringspolitik som riktades mot romani gällde inte romerna. "Tatere" var norska medborgare, medan "sigøynere" inte var det. Båda grupperna sågs som en plåga som skulle bekämpas, men man menade att dessa två minoriteter krävde helt olika åtgärder. För att uttrycka saken kort: Myndigheterna ville göra "goda kristna" av romani men kasta ut romerna.

"ZIGENARPROBLEMET"

Den romska minoriteten i Norge bestod under tidigt 1900-tal endast av cirka 100–150 individer.

Utlänningslagen från år 1915 innehöll en paragraf om att hålla farliga individer utanför landet. Hit räknades romerna, och år 1921 genomfördes en omfattande registrering just i syfte att utestänga dem. Romer skulle inte betraktas som norska även om de var födda i landet. Kunde de mot förmodan visa papper på att de hade anknytning till Norge, skulle myndigheterna inte godkänna dessa

dokument eftersom de antingen var falska eller felaktigt utgivna. Detta fastslogs i ett statligt direktiv till alla polismyndigheter. Romernas öde var beseglat. Under arbetet med en ny utlänningslag år 1927 infördes en speciell ”zigenarparagraf” som helt enkelt slog fast att romer och andra resande skulle stoppas vid gränsen. Man hänvisade särskilt till att en liknande paragraf fanns i den svenska lagen sedan år 1914. År 1934 kunde man slå fast att ”zigenarproblemet” var löst.

Det fanns inte längre någon romsk befolkning i Norge.

Det skulle dröja till år 1955 innan romer åter satte sin fot i landet.

Under andra världskriget befann sig de norska romerna i stort sett flackande mellan Belgien, Frankrike och Nederländerna. En större konflikt mellan Norge och Belgien uppstod år 1934, när Belgien ville utvisa gruppen. Norge vägrade ta emot romerna och menade att de inte alls var norska. Åren 1940–1942 internerades de i ”nomadläger” i Frankrike. År 1943 släpptes de ur lägren och sattes i husarrest. Några få kom vidare till Belgien. I januari 1944 sändes 351 romer, varav 62 norska, från Belgien till det så kallade Zigenarlägret i Auschwitz. Mellan åren 1944 och 1945 dog de flesta norska romer i Auschwitz och andra läger. Endast fyra överlevde.

År 1955 återvände de första norska romerna till Norge. Under perioden 1956–1972 återfick de gradvis uppehållstillstånd och beviljades norskt medborgarskap.

OÖNSKAT ARVSMATERIAL

Romanifolket var som nämnts norska medborgare, men ändå rättslösa i många avseenden. Befolkningsräkningar genomfördes åren 1927 och 1935, där den första visade på 2 100 individer och den andra ungefär 1 900. Från andra hälften av 1800-talet inleddes försök att assimilera romani, eller *omresande* som de kallades, i det norska samhället. Bland annat upprättades arbetslägret Svanviken där hundratals familjer spärrades in

för att uppfostras till ”goda kristna”. Lägret drevs av Norsk misjon blant hjemløse, som också placerade romanibarn i fosterhem och förbjöd språket.

Gruppen sågs tidigt som oönskat arvsmaterial och drabbades tillsammans med alkoholister, kriminella och så kallade sinnessvaga, dvs. psykiskt sjuka, hårt av de steriliseringslagar som infördes i Norge år 1934 samt av den nazistiska steriliseringslagen under åren 1943–1945.

År 1943 började NS dock smida planer på en ”slutgiltig lösning” också för romani. Problemet borde hanteras ungefär som judefrågan, menade man. Ett första steg var att förbjuda de resande att ha hästar. Tanken om att deportera romanifolket väcktes strax efter att de sista transporterna med judar avgått i februari 1943. Både justitieminister Sverre Risnäs och polisminister Jonas Lie arbetade för deportation, men var osäkra på om Tyskland ville ta emot de avvisade. Möjligtvis skulle man behöva ordna den ”slutgiltiga lösningen” nationellt. Lagförslag väcktes om att alla familjer skulle interneras i stränga arbetsläger och rasmässigt undersökas. Sommaren 1944 kom lagförslag om registrering, gripande och arbetsläger. Frågan utreddes och man betonade vikten av sterilisering. I april 1945 var allt klart för en stor aktion.

Sedan tog kriget slut.

HOMOSEXUELLA

När Norge ockuperades av Tyskland var straffet för ”otuktigt umgänge mellan personer av manskön” ett års fängelse. Men åtal skulle väckas endast när ”allmän hänsyn” talade för det, det vill säga om förhållandet hade väckt ”offentlig förargelse”, och oftast bara om den ena parten var under myndighetsåldern 21 år. Trots att lagstiftningen var liberal för sin tid, accepterades homosexuella relationer inte i Norge och frågan diskuterades inte i den offentliga debatten.

Kort tid efter ockupationen tog nazisterna initiativ till att skärpa straffen för homosexuella handlingar. Polisminister Jonas Lie beskrev de homosexuella som befolkningspolitiska blindgångare.

Förhållanden mellan tyska och norska män, eller mellan två tyska män, kunde bestraffas enligt den strängare nazityska lagen. Den tyske parten kunde också dömas hårdare än den norske, ofta till straff i Tyskland. Idag känner man endast till ett fåtal fall av kärleksrelationer mellan norska och tyska män under ockupationsåren, men det finns troligen ett mörkertal.

Det är heller inte mycket känt om det fåtal tyska och österrikiska homosexuella män som dömdes till straffarbete i norra Norge. Endast åtta namn på sådana fångar finns registrerade. En av dem var Paul Gerhard Vogel. En annan var Hans Zimmer, som sändes från Tyskland till strafflägret i Lakselv, Finnmark, i norra Norge hösten 1942, dömd till sex års tukthus för homosexuella handlingar. Knappt en månad efter ankomsten avled han i dysenteri, 36 år gammal, och begravdes på den tyska krigskyrkogården Botn i Nordland.

Kvinnlig homosexualitet var inte förbjudet vare sig i Norge eller i Tyskland, men lesbiska kvinnor klassades som "asociala". Det finns inga registeruppgifter om norska lesbiska kvinnor som satts i tyska läger.

En del norska homosexuella deltog också i motståndsarbetet eller valde att leva i exil under krigsåren. Sannolikt var deras sexuella läggning inte avgörande för detta.

"TYSKERJENTER" OCH "TYSKERBARN"

De cirka 30–50 000 norska kvinnor som under kriget hade relationer med tyska män, och de cirka 10 000 som fick barn med tyska soldater under samma period, har dömts hårt av sin omgivning. Relationerna var inte förbjudna i lagens mening men innebar ett starkt socialt stigma för kvinnorna, nedvärderande benämnda *tyskerjenter*. Efter kriget kom de att utsättas för direkta trakasserier. De kunde misshandlas, ofta utan att myndigheterna grep in, och om övergrepp anmäldes las fallet som regel ner.

Därutöver sattes flera tusen av dessa kvinnor efter kriget i arbetsläger utan att ha dömts för brott. Det skedde på grundval av två provisoriska bestämmelser; polisordningen och hälsoordningen. Den första gav polisen rätt att omhänderta personer som i frihet riskerade misshandel. Den andra gav hälsomyndigheterna rätt att internera dem som misstänktes ha könssjukdomar. Medborgarskapslagen ändrades retroaktivt, vilket gjorde att de kvinnor som gift sig med tyska män kunde fråntas norskt medborgarskap och sändas till Tyskland. De kunde också avskedas från arbeten inom statlig förvaltning med hänvisning till att de varit "onationella"; närmast en omskrivning för att ha lierat sig med ockupationsmaktens soldater.

Också ur genusperspektiv dömdes kvinnorna orimligt hårt. Det fanns gott om män som haft nära yrkesmässiga relationer med civila och militära tyska organisationer utan att bestraffas i efterhand. På 1990-talet började dessa kvinnor berätta sin historia och forskning inleddes om deras livsöden. I stort sett har berättelserna mötts av sympati, medan norska myndigheter kritiserats för behandlingen av egna medborgare.

De så kallade *tyskerbarnen*, numera omtalade som krigsbarn, har också haft en utsatt position. Under kriget omfattades de av det tyska rasprogrammet Lebensborn och flera hundra barn sändes till Tyskland för adoption. Efter kriget kom de att betraktas som ett stort samhällsproblem. Ledande norska psykiatriker menade till och med att många av dessa barn troligen var mentalt underutvecklade.

Barnen fick ofta en svår start i livet. De och deras mödrar kunde frysas ut och utsättas för mobbning i sina lokalmiljöer. Nyare forskning visar att de som vuxna löpt större risk att bli lågavlönade och arbetslösa samt att drabbas av fysisk och psykisk sjukdom. Det har också visat sig att en stor del av besvären berott på myndigheternas behandling av gruppen. Omkring mitten av 1980-talet uppmärksammades krigsbarnen och myndigheternas hantering av dem i media, och den offentliga

Rikskommissarie Terboven (längst t.v.) i samtal med ledningen vid ett av Organisation Todts byggnadsprojekt i norra Norge, juli 1942.

inställningen började förändras. Kritik riktades mot myndigheterna under 1990-talet och statsminister Kjell Magne Bondevik bad år 2000 om ursäkt för hur Norge behandlat denna grupp.

KRIGSSEGLARE

Omkring 24 000 norrmän arbetade ombord på den norska handelsflottan vid invasionen år 1940. Dessa kom att förbli i aktiv krigstjänst under hela återstoden av kriget, det vill säga längre än någon annan norsk motståndsrörelse. Under kriget avled också fler norska medborgare på sjön än någon annanstans. Tyskarna försökte få de cirka tusen värdefulla skeppen att återvända till norska hamnar efter ockupationen, men inget av dem återvände. Sjömännen deltog i praktiskt taget alla allierade landstigningar under kriget. Begreppet krigsseglare började användas först efter kriget, ofta i nedsättande ton. Kunskapen om och förståelsen för sjömannens krigsinsats och erfarenheter var bristande. Många led av fysiska och psykiska problem när de återvände. Efter år 1968 kunde den som seglat mer än sex månader under kriget få krigspension, och den konstanta press seglarna befunnit sig under erkändes och las till grund för pensionen.

SLAVARBETARE

Hitler hade stora planer för det kommande tyska riket, Germania. Omfattande utbyggnad av infrastruktur och fästningsverk följde därför i spåren av krigföringen i hela Europa, så också i Norge. Där drevs den mest omfattande infrastrukturutbyggnaden någonsin av Organisation Todt (OT) under ockupationen. Arbetet genomfördes av personer i arbetsläger och av krigsfångar, ibland under slavliknande förhållanden.

OT leddes från början av ingenjören och nazisten Fritz Todt. År 1942 tog rustningsminister Albert Speer över och under hans ledning ökade ansträngningarna. Totalt omfattades över 20 miljoner människor, de flesta från Sovjetunionen och Östeuropa. Till Norge skickades 130 000 krigsfångar och civila tvångsarbetare. 17 000 omkom. Fångarna och tvångsarbetarna fraktades till Norge med skepp via hamnstaden Stettin i nuvarande Polen. Ett av skeppen, Donau, var samma fartyg som i november 1942 användes för att frakta de norska judarna den andra vägen, från Oslo till Stettin – med vidare färd till Auschwitz. Samtidigt som de tyska projekten i Norge led brist på arbetskraft skeppades alltså fullt friska judiska

normän ut ur landet för att mördas i gaskamrarna. Här fick den ekonomiska rationaliteten hos OT ge vika för den rent rasistiska regimen.

Det norska OT-projektet var omfattande och pågick nästan absurd länge. Så sent som i maj 1945 gavs instruktioner om fortsatt arbete. Planerna innehöll Festung Norwegen, ett fästningsverk längs hela kusten samt en utbyggd järnväg, den så kallade Polarlinjen, från Mo i Rana till Narvik. Denna skulle enligt planerna fortsätta vidare via Murmansk till St. Petersburg. Fångläger växte fram längs hela den tänkta tågsträckan, ibland bara ett fåtal mil från den svenska gränsen. Resterna av lägren och arbetet har i många fall lämnats orörda när tyskarna dragit sig tillbaka. Halvt övervuxna verktyg, ugnar och halvfärdig räls finns kvar än idag.

Projektet beställdes av den tyska ockupationsmakten som ställde resurser och arbetare till förfogande, men genomfördes ofta av norska eller tyska privata företag. Hydro byggde till exempel en tungvattensfabrik på Rjukan med hjälp av tvångsarbete, delvis finansierad av Wallenbergsfären. Både NSB (motsvarande SJ) och Statens vegvesen (motsvarande Vägverket) var involverade i projekt med tvångsarbetare och har i efterhand fått hård kritik för detta. Strax över tusen personer avled i Norge till följd av bygget av Polarlinjen.

Norge är speciellt i OT:s historia eftersom landet inte använde lokal tvångsarbetskraft. I de glest befolkade områdena i norra Norge utgjorde OT ett massivt inslag. Där var andelen krigsfångar och tyskar långt större än lokalbefolkningen. OT försökte också rekrytera frivilliga arbetare och lyckades i viss mån, men friheten övergick som regel i tvång.

Arbetet i dessa projekt genomfördes dels av krigsfångar, dels av civila tvångsarbetare. Fångarna delades in i kategorier beroende på etnicitet och behandlades därefter – i stort sett enligt logiken att ju längre österifrån man kom, desto lägre stod

man i rang. De serbiska tvångsarbetarna behandlades sämst, därefter de sovjetiska krigsfångarna. Dessa grupper levde under koncentrationslägerliknande förhållanden.

Natten till den 18 juli 1942 mördade SS-soldaterna i lägret Beisfjord utanför Narvik de fångar som var för sjuka för att arbeta. Sjuklingarna ställdes på rad och sköts ihjäl med maskingevär. Därefter tände man eld på sjukbarackerna. 287 serber mördades. Detta är den blodigaste massakern på norsk jord under kriget.

Forskning om Organisation Todt har påbörjats de senaste fem åren. Utställningen *Grossraum* på Tekniska museet i Oslo, som pågick fram till sommaren 2019, är en av de första i Europa och har fått internationell uppmärksamhet (se sid 34).

Resurs: [Tvångsarbeidernes historie](#), podd från NRK.

EFTER BEFRIELSEN

RÄTTSLIGA OCH UTOMRÄTTSLIGA PROCESSER

Runt 50 000 norrmän dömdes under ett par år efter krigsslutet för landsförräderi i det som kallas Landssvikoppgjøret. Nästan lika många blev föremål för utredning eller ställdes inför rätta men frikändes. Processen utgick dels från de lagar som gällt vid tidpunkten för ockupationen den 9 april 1940, dels från tillfälliga lagar stiftade av exilregeringen, dels från lagar eller provisoriska förordningar stiftade av Stortinget mellan åren 1945 och 1950.

Den juridiska uppgörelsen var kontroversiell från första stund. Särskilt omstritt var återinförandet av dödsstraff under fredstid samt den lag som retroaktivt kriminaliserade medlemskap i NS. Alla partimedlemmar ställdes alltså inför rätta, oavsett om de begått något brott i övrigt eller inte. Inget annat tyskokuperat land tillämpade en sådan bestämmelse, vilket gjorde att den norska rättsprocessen kom att omfatta fler personer än i andra länder. Ändå utdömdes relativt sett färre dödsstraff i Norge än på andra håll. 37 personer avrättades, varav 25 norrmän dömda för landsförräderi och 12 tyskar dömda för krigsförbrytelser. Domarna som avkunnades blev dock allt mildare med tiden.

Bland de dödsdömda fanns Vidkun Quisling, som sköts ihjäl på Akershus fästning natten till den 24 oktober 1945 samt Henry Rinnan, ledare för en beryktad nazistisk provokations- och angivargrupp i Trondheim, den så kallade Rinnanligan.

Parallellt med de juridiska prövningarna och även sedan dessa avslutats ägde en annan form av uppgörelse med ockupationen rum i Norge. Man kan tala om en utomrättslig straffprocess i form av mobbning, misshandel och utfrysning, riktad inte

bara mot de åtalade och dömda utan även mot deras familjer. Även personer – och deras barn – som inte dömts i rätten, men som av sin omgivning ansågs ha handlat antinationalistiskt eller omoraliskt, kunde drabbas. Tidigare NS-medlemmar och -sympatisörer fick det svårt efter krigsslutet. Det gällde även de så kallade *tyskerjenterna* och deras barn, *tyskerbarnen*, som beskrivits i tidigare avsnitt.

RÄTTSPROCESS OCH ANSVAR FÖR JUDEFÖRFÖLJELSE

Rättsprocessens främsta syfte var att utreda och bestraffa brott mot *nationen* – inte mot specifika offergrupper.

Fokuseringen på landsförräderi och det faktum att morderna på de norska judarna i stort sett hade begåtts av tyskar – därtill utanför landets gränser – gjorde att rätten i princip inte dömdes någon för dessa mord. Inte heller hölls någon ansvarig för andra systematiska övergrepp mot den judiska befolkningen. Rent juridiskt var det visserligen möjligt att ställa norrmän till svars för delaktighet i Förintelsen, vilket skilde Norges hantering av de egna medborgarna från till exempel Nederländernas och Frankrikes. Att ha deltagit i arresteringarna av judar var straffbart enligt flera lagparagrafer. I praktiken krävdes dock att den åtalade gjort sig skyldig även till andra brott för att kunna dömas, såsom misshandel, tortyr eller långvarigt medlemskap i NS. Till exempel frikändes den man som var huvudansvarig för organiseringen av arresteringarna i Osloregionen, polisinspektör Knut Rød, i två instanser.

Inte heller återbördandet av stulen judisk egendom efter kriget, det så kallade Restitusjonsoppgjøret, tog hänsyn till det särskilda och systematiska brott som judarna utsatts för. På 1990-talet tillsattes en offentlig utredning om ekonomisk ersättning till de drabbade. Utredarna var dock oeniga. En

minoritet betonade att såväl den fysiska som den ekonomiska likvideringen av judarna var del av samma Förintelse, medan majoriteten menade att Norge som nation inte kunde skuldbeläggas för judarnas öde. Stortinget följde minoritetens linje när man år 1999 antog nya riktlinjer för kompensation till judiska familjer. Frågan var emellertid komplex, bland annat därför att de judiska hemmen hade plundrats långt innan deras värde registrerats, och den ersättning som kom att betalas ut baserades på alltför låga värderingar.

År 2012 erkände statsminister Jens Stoltenberg och polismyndigheterna att norrmän bar skuld för deportationerna och riktade en offentlig ursäkt till det judiska folket.

EN PATRIOTISK MINNESKULTUR

I den traditionella norska berättelsen om kriget är kampen mellan gott och ont central. Hörnstenarna är nationella värderingar; föreställningar om det norska, om den goda norrmannen och om nationell enighet i svåra tider. Ännu omhuldas bilden av det fredliga lilla landet som föll offer för kriget, kämpade för sin frihet och gick stärkt ur kampen. Det är en på många sätt förenklad berättelse om ”vi” och ”dem”, om demokrati som övervinner diktatur.

Motståndskamp och sabotage glorifieras i denna mytbildning som kallats en patriotisk minneskultur. Begreppet *Gutta på Skauen* (”Pojkarna i skogen”) har blivit sinnebilden för Milorg-krigarna och den norska hemmafronten och symboliserar landets kollektiva uppfattning om kampen. Det illegala motståndet intar här en viktig plats, trots att sabotage i själva verket inte var särskilt vanliga förrän under krigets sista år.

Den samarbetsvilja som vanliga norrmän visade ockupanterna framställs ofta som nödvändig för att undvika kaos och inbördeskrig, som om de

berörda inte haft något val. Detta till skillnad från de så kallade krigsprofitörer som anklagats för att ha satt egen vinning främst och aktivt valt att tjäna pengar på samarbetet.

VILKA ÄR ”VI”?

Norge är ett litet land. De personer som skrev historien om kriget var själva aktörer i berättelsen eller hade täta band till de inblandade. Samma personer blev en samhällsbärande elit efter befrielsen, vilket kan förklara något av den speciella minneskultur som vuxit fram under efterkrigstiden.

På senare år har denna kultur emellertid kommit att ifrågasättas. Det har talats om hegemonisk historieskrivning, där forskare anklagats för att ”vakta berättelsen” så att bara rätt saker skrivs.

Inte alla grupper har känt sig delaktiga i den gemenskap som så starkt framställts som historiens *vi*. Inte allas erfarenheter har getts erkännande. Mer eller mindre osynliga i den traditionella historieskrivningen är judarna och det som drabbade dem, liksom kommunisterna och deras motståndskamp. Så även *tyskerjenter* och *tyskerbarn*. Till listan kan man säkerligen också lägga grupper som krigsseglarna, vilkas historia berättats först på senare år, men även krigserfarenheterna hos befolkningen i norra Norge.

JUDARNAS PLATS I HISTORIESKRIVNINGEN

I det offentliga samtalet och historieforskningen framställdes det tidigare ofta som att judarna ”blev deporterade”, en passiv omskrivning som lägger skulden på Tyskland. Judeförföljelserna beskrevs också länge som en tysk-judisk angelägenhet där den norska polisens roll förtegs. Det har visat sig att journalister och andra som inte varit historiker till yrket många gånger har stått friare från historieskrivningens nationella ramar och därför kunnat se de bortglömda grupperna tydligare. Espen Søbys och Jan Erik Volds böcker om Kathe Lasnik och Ruth Maier är exempel på detta (se sid 40).

I det första stora samlingsverket *Norges krig*, från år 1947, diskuteras judeförföljelserna inte specifikt. Även om judarna anses ha drabbats värst är deras öde enligt boken ”ändå bara en detalj i tyskarnas avgrund av råhet”. Formuleringen kan sägas illustrera judarnas plats i norska historikers skildringar av andra världskriget fram till 1990-talet. Detta framgår också av de första berättelserna om flykt till Sverige. I Ole Kristian Grimnes standardverk från år 1969, *Et flyktingesamfunn vokser fram – nordmenn i Sverige 1940–45*, om det norska flyktingsamhället i Sverige, konstateras exempelvis: ”Också judarna kom för övrigt över gränsen hösten 1942.” På annat sätt berörs det judiska ödet inte i boken.

Diskussioner om det egna landets skuld återkommer regelbundet i (väst)europiska länder som varit ockuperade av Nazityskland. Så även i Norge. Ofta väcks debatten i samband med att böcker publiceras på detta tema. År 1976 utkom den judiske överlevaren Herman Sachnowitz *Det angår også deg* och tio år senare det sista bandet i Oskar Mendelsohns *Jødernes historie i Norge*. Sedan 1990-talet har judarnas öde getts större utrymme i forskningen och därmed i det offentliga samtalet. Här kan historikerna Mats Tangestuens, Bjarte Brulands och Synne Corells arbeten särskilt nämnas.

Att omtolka den nationella berättelsen om kriget är dock fortfarande kontroversiellt. År 2018 väckte journalisten Marte Michelets *Hva visste Hjemmefronten?* starka reaktioner. Michelet skriver till exempel om hur ”krigshjältarnas krigshjälte”, Gunnar Sønsteby, i en intervju har medgett att han förvarnades om deportationerna av judarna tre månader innan de skedde. Sønsteby menade att hans uppgift var att slåss, inte att hjälpa folk. Att författaren valt att lyfta fram denna episod har tolkats närmast som ett helgerån och hon har anklagats för att moralisera. Debatten handlar i

grunden om perspektiv: Bör historiska handlingar och skeenden tolkas utifrån den tidens värderingar och kunskap, eller utifrån nutidens moral? Har en journalist eller lekman rätt att handskas annorlunda med historiska uppgifter än en akademisk forskare, särskilt när det gäller känslig information om människor som fortfarande lever eller om deras barn?

En orsak till att dessa frågor ännu är så laddade i Norge är att relativt lite har förändrats i historieskrivningen om motståndskampen under kriget, medan desto mer förändrats i synen på de norska judarnas historia. När dessa båda skolor kolliderar blir diskussionerna och känslorna heta, vilket framgår av reaktionerna på Michelets bok under år 2018.

Fångar utanför fängelsebyggnaden vid Grini. Bilden tagen någon gång mellan åren 1941 och 1943.

BESÖKSMÅL

I Norge finns sju nationella freds- och människorättscentrum som finansieras av Kunskapsdepartementet. Deras uppdrag är att förmedla kunskap om mänskliga rättigheter och demokrati till skolungdomar samt belysa dessa frågor i ljuset av historien. Varje centrum har sin egen historiska bakgrund, men fyra av dem utgår från andra världskriget: Falstadcentret, Holocaust- och Livssynscentret (HL-centret), Narvikcentret och Arkivet. Här får elever möjlighet till lärande utanför klassrummet, genom geografisk närhet till historiens händelser, vilket är betydelsefullt i en tid då snart inga vittnen från kriget längre finns i livet.

Nedan beskrivs dessa fyra institutioner tillsammans med en rad mindre museer och besöksmål.

MUSEER I OSLO MED OMNEJD

GRINIMUSEET

Grini var ett nazistiskt interneringsläger för politiska fångar. Det grundades år 1940 i Akershus fylke, en halvtimme från Oslo men avsides beläget. På platsen hade ett kvinnofängelse tidigare byggts men ännu inte tagits i bruk. Här inrättade SS och Gestapo nu ett arbetsläger, som efter hand utvidgades med flera fångbaracker inom ett inhägnat område. Den gamla huvudbyggnaden rymmer idag Ila-fängelset där Anders Behring Breivik satt internerad mellan åren 2011 och 2013. Grini museum drevs från 1990-talet fram till år 2016 på helt frivillig basis av stiftelsen Grinimuseet, bestående av överlevande fångar. Museerna i Akershus tog över år 2016. Museet är under om- och utbyggnad och beräknas ha full verksamhet från år 2019/2020.

HISTORIA

Större delen av Grinis fångar avtjänade straff för olika former av motstånd mot ockupationsmakten.

Totalt satt cirka 20 000 personer fängslade här, i kortare eller längre perioder, under åren 1941–1945. Som mest fanns cirka 5 000–6 000 fångar samtidigt i lägret. Cirka 4 000 deporterades till Tyskland eller av Tyskland ockuperade områden. 800 fångar miste livet, de flesta efter deportationen. Åtta personer avrättades på Grini under perioden.

Grini var ett arbetsläger. Kvinnorna internerades i huvudbyggnaden och arbetade också där, helt isolerade från omvärlden. De med strängast bevakning satt fängslade i celler i huvudbyggnaden, övriga i barackerna utanför. Också i barackerna gjordes skillnad mellan olika fångar. Stor betydelse hade lägerkommendanten och hans inställning till fångarna.

Smugglingen in till Grini var omfattande. Alla transporter av mat, material och verktyg skapade potentiella smugglingstillfällen. Runt lägret fanns ett strövområde där anhöriga ibland gömde saker vid på förhand överenskomna platser.

Tortyr förekom på Grini, liksom straffexercis, men oftare torterades fångarna i samband med förhör innan de kom till arbetslägret eller transporterades till Gestapos högkvarter Victoria Terrasse för att förhöras (se sid 36). Man gick dock aldrig säkert på Grini. Vardagen präglades av osäkerhet och godtycklighet. Straffkommendingar och deportationer förekom. Den psykologiska aspekten av osäkerheten var en betydande del av fångarnas trauma. Livet på Grini kunde te sig mycket olika för olika fångar och i olika perioder. Olika nationaliteter behandlades olika, där polackerna stod lågt i rang, men ingen grupp utsattes för värre övergrepp än judarna.

Trots att flertalet av Grinis fångar dömts för motstånd mot ockupationsmakten, bildades en motståndsrörelse också innanför murarna. Att arbeta så långsamt som möjligt, ”i Grinitakt”, var ett sådant demonstrationsmedel. En del av fångarna var vanliga kriminella, varav några ”nazianstrukna”. En större grupp lärare som vägrat ansluta sig till den nazistiska fackföreningen fängslades också.

Interiör från Judiska museet i Oslo.

Den yngste fången Frank Alfred Hagen var endast 14 år och internerades i april 1945 sedan han försökt fly till Sverige.

Tecknaren Gunnar Bratlie satt fängslad på Grini åren 1943-1945, dömd för en satirteckning på omslaget till magasinet *Norsk Ukeblad*. Det kan vara intressant att studera teckningen och reflektera över hur satiren och kritiken mot Quisling förmedlas genom olika symboler. Bratlie tecknade sedan situationer från hela sin tid på Grini, varav många teckningar finns bevarade.

Sveriges Prins Eugen sägs ha hjälpt den norska saken bland annat genom att förmedla brev till den svenska legationen i Oslo och genom att få tre kända fångar befriade ur Grini.

Grini befriades den 8 maj 1945 av polistrupperna och Harry Söderman. (Se även sid 13.)

PEDAGOGIK

Grinimuseet är en minnesplats och ett centrum för lärande och reflektion. Man har utarbetat pedagogiska metoder för dessa ändamål. I samarbete med Voksenåsen kan man också skapa program specifikt för svenska grupper, där händelser och personer relaterade till Sverige står i fokus.

I skolbesök på Grinimuseet ingår bland annat en övning i "fångrummet", en återskapad sovbarack. Eleverna får ta plats i sängarna och tilldelas var sitt kort med uppgifter om en person som suttit fängslad här: fångens nummer, namn, ålder, tid på Grini och arresteringsgrund. Kortet anger också en av beteckningarna a) *Jössing* (norrman som opponerade sig mot tyskarna), b) *stripete* (som egentligen betyder "randig", men här: "lite av

varje") och c) *nazivennlig*. Var och en får välja ut en klasskamrat som man tror att man kan lita på. Därefter ser eleverna på sina kort och diskuterar vad som hade blivit konsekvensen om till exempel A, en jössing, hade anförtrott sig åt B – en nazivännlig.

Resurs: *Film från frigörelsen av Grini*.

JUDISKA MUSEET

De mest centrala besöksmålen i Oslo med anknytning till den norska Förintelsen kan sägas vara Judiska museet och HL-centret. Båda institutionerna bedriver forskning och undervisning. De är också aktiva samhällsdebattörer. Judiska museet ligger inhyst i den gamla synagogan i de klassiska judiska kvarteren i centrala Oslo. Det erbjuder undervisning för till exempel lågstadie- och konfirmandgrupper samt gymnasium om Förintelsen och deportationerna, flykt och räddning, källkritik och konspirationsteorier. Museet berättar också om judiskt liv och judisk tro. Här kommer besökaren nära de enskilda individerna.

PEDAGOGIK

Museet kan arrangera stadsvandringar i de judiska kvarteren. Man har också lagt upp två rutter som intresserade kan vandra på egen hand med ledning av webbplatsen snublestein.no. Snubbelstenar är minnesmärken över nazismens judiska offer. Stenarna finns idag i flera europeiska städer och markerar platser där judar levde eller som de bortförts från. Den kortare vandringen går från tågstationen till Torggata, Calmeyers gate, Markveien, Korsgata och Trondheimsgata. På vägen möter vi Leopold Rottmann, Alexander Karl Claes, Sara Selma Gliksman och familjen Braude. Vi passerar också platsen för massarresteringarna vid Calmeyers gate, den enda plats varifrån judar fraktades bort med lastbilar. Museet har sammanställt ett kompendium med information om händelser och personer på de aktuella adresserna, liksom länkar till vidare information och en kort introduktionstext riktad till lärare.

Den långa stadsvandringen börjar vid minnesmärket för deportationerna vid kajen (se sid 38). Den går från Holbergsgate 21, som både var privat hem för paret Weiner och användes som barnhem för judiska barn från bland annat Wien, till Vår Frelzers gravlund där historien om Henrik Wergeland berättas. Därefter följer man samma rutt som vid den korta stadsvandringen. Avslutningsvis besöks parken Et fint sted (se sid 36) och historien om Carl Fredriksens Transport berättas.

I museet genomförs visningar av den egna utställningen *Husk oss til livet* (ung. ”Ihågkom oss till liv”) och av filmen med samma namn, byggda på insamlade vittnesmål från deportationerna.

Också Judiska museet kan anpassa undervisningen för svenska grupper. Det finns intresse av att ta fram ett kompendium med källmaterial som särskilt belyser flykt till Sverige. Vidare finns ett stort källmaterial på svenska, bland annat från svenska arkiv, som berör flykt, flyktingmottagande och vita bussar. Här ingår även vittnesmål från koncentrationsläger. Svenska pressklipp om deportationen av de norska judarna har återfunnits i privata arkiv och brevsamlingar hos flera av de judar som flydde till Sverige, och är idag en del av utställningen vid Judiska museet.

Inom ramen för museets undervisning om flykt och flyktingar är det också möjligt att fördjupa sig i judarnas exil i Sverige. På flyktingmottagningar buntades människor med helt olika bakgrund ihop och sattes sysslolösa. Situationen skapade både tacksamhet och skuld känslor, men också frustration hos flyktingarna. Den svenska brevcensuren, som man bland annat kan läsa om i Astrid Lindgrens krigsdagböcker, sammanställde alla negativa omdömen som skrevs om Sverige. Här kunde målände skildringar ibland fastna i censuren. Materialet kan eventuellt sammanställas och bilda underlag för en gruppuppgift, som ger perspektiv på dagens integrationsdiskussioner. En annan relevant resurs är Birgit Rimstads bok *Unge tidsvitner* som ger god inblick i livet i exil från barns och ungdomars perspektiv.

Med museets hjälp kan man även diskutera hur återkomsten till Norge kunde vara för de judiska flyktingarna. Svårigheten att glädjas över freden när man själv förlorat så mycket; sorgen över dem som försvunnit och skuldkänslorna som ofta fanns hos de överlevande. Många återkom dessutom till plundrade hem, eftersom nazister, kriminella eller vanliga grannar under deras frånvaro försett sig med ägodelar och bohag.

Resurser:

- www.snublestein.no
- *26. November. Fire fortellinger fra det norske Holocaust*, seriealbum av Mikael Holmberg. Här möter vi några av de personer som står i fokus under stadsvandringen, bl. a. barnen från barnhemmet.
- *Hva hendte i Norge? Shoah og de norske jødene*. Grundläggande beskrivning av den norska Förintelsen sammanställd av några av de främsta experterna. Framställningen i denna text bygger i hög grad på detta material.
- *Det största brottet: offer och förövare i den norska Förintelsen*. Bok av Marte Michelet. På svenska.
- *Antisemittisme – før og nå*. Webbresurs, Judiska museet.
- *Undervisningsfilmer om judiskt liv i Norge*. Judiska museet.

OSLO STADSMUSEUM (BYMUSEET)

Museet kan arrangera stadsvandringar med särskild inriktning på andra världskriget, Förintelsen i Norge eller Sveriges förhållningssätt under kriget.

Det finns ett färdigt koncept för vandring i stadsdelen Sagene där många judar levde, efter snubbelstenarna där, i syfte att väcka diskussion kring judiskt liv, Förintelsen, demokrati och politiskt engagemang i vår tid. Särskilt intressant är att museet har ett pågående projekt om andra världskriget i samarbete med stadsantikvarien och stadsarkivet samt en ny utställning som öppnar år 2019, inklusive pedagogiska program. Man har tidigare visat utställningen *Forelsket og foraktet* om stigmatiseringen av norska kvinnor som hade relationer med tyska män. Även om denna nu är avslutad kan museet berätta om temat.

HL-centret inrymt i Quislings tidigare bostad, Villa Grande.

HOLOCAUST- OCH LIVSSYNSCENTRET

Holocaust- och Livssynscentret (HL-centret) är beläget strax utanför Oslo i den stora Villa Grande där Quisling var bosatt under kriget. HL-centret har tillsammans med Institutet för lärande vid Oslo universitet och Wergelandscentret utvecklat projektet Dembra, ett kompetenshöjande nätverk för lärare som ska byggas ut från nationellt till nordiskt program. Dembra berör kritiskt tänkande, demokrati och utmaningar med att motverka rasism, antisemitism och andra typer av minoritetsförtryck. Andra parter i projektet är både Falstadcentret och Arkivet.

Redan idag besöks HL-centret av svenska grupper. Både skolklasser – bland annat från Strömstad – och konfirmandgrupper kommer regelbundet hit.

PEDAGOGIK

HL-centret ser stora möjligheter att anpassa undervisningsprogrammen för en svensk publik, att uppmärksamma flykten till Sverige och på så sätt belysa sambandet mellan svensk och norsk historia. Eventuellt bör något av materialet översättas till svenska.

Möjligheten att genomföra gemensamma svensk-norska seminarier och grupparbeten diskuteras med HL-centret. Idag bedrivs tysk-norska projekt på folkhögskolenivå och lärdomar från dessa kan föras vidare.

Det finns flera undervisningsprogram vid HL-centret, alla gratis.

- *Källor och individer* (2,5 h): Här arbetar eleverna med historiskt källmaterial om flykt samt följer enskilda individer i utställningen. Fokus riktas också mot hur historisk kunskap produceras. Upplägget kan relativt enkelt anpassas för svenska grupper, med exempelvis en större andel svenska källor i det kompendium som används.

- *Föremål i utställningen* (halvdagsbesök): Eleverna får nödvändig grundkunskap och får sedan själva välja ut föremål att studera närmare och berätta om för klassen.
- *Film och Förintelsen* (heldagsbesök): Eleverna får en introduktion och arbetar sedan i grupper med att analysera filmklipp ur olika genrer. Övningen belyser hur film kan påverka vår uppfattning om Förintelsen.
- *Förintelsen och genrer* (heldagsbesök): Eleverna får en introduktion och skapar därefter en berättelse om Förintelsen med hjälp av olika genrer, till exempel podcast, tidningsreportage, serie eller fotografi.
- Kort besök: HL-centret rekommenderar 2,5-timmarsbesök, men kan då detta inte är möjligt erbjuda förkortade versioner av "Källor och individer" eller föredrag och introduktion till utställningen.

Samtliga program ovan kan erbjudas anpassade för högstadiet eller gymnasiet, och följer de norska läroplanerna i samhällskunskap, historia och norska.

Det kan arrangeras en hel temadag för gymnasieskolan där exempelvis någon av forskarna verksamma vid centret engageras. Exempel på sådana teman kan vara:

- *Ansvarsfördelning*. Eleverna får reflektera över vilka aktörer – nio totalt, både tyska och norska – som bar störst ansvar för deportationen av de norska judarna.
- *Att fylla tomrummet*. Eleverna får reflektera över hur döda människor kan leva vidare i våra minnen och berättelser. De får också skapa egna digitala minnesmärken.

Historiebruk och historieberättande är centrala i alla undervisningsprogram. Centret har också ett program om Förintelsen och människor med funktionsvariationer, byggt på tyska exempel.

HEMMAFRONTSMUSEET OCH AKERSHUS FÄSTNING

Hemmafrontsmuseet byggdes av tidigare motståndsmän under 1960-talet och är beläget invid Akershus fästning. Utställningen har knappast förändrats sedan öppnandet och museet saknar egentligen guider och anställda pedagoger. Programmet består av ett material som tagits fram av HL-centrets undervisningsansvariga och innehåller frågor som besökarna får arbeta med, relaterade till utställningen. Man har omfattande skolbesök årligen. Guidning kan eventuellt ordnas. Museet är även forskningsinstitution. Naturligt nog fokuserar man på motståndskampen, både hemmafront och utefront.

Ett tydligt budskap är att kampen till stor del var en opposition mot Quisling-regimen och dess försök att nazifiera samhället. Regimen försökte stärka greppet om befolkningen genom att inkludera även kulturliv, skola och barnuppföstran i det nazistiska samhällsbygget. I början av ockupationen kunde motstånd och protester ske relativt öppet, men de övergick allt mer till dold verksamhet. Motståndet bestod av insatser för att sprida information och skapa opinion mot ockupationsmakten; nyhetsproduktion; flyktinghjälp över gränsen; spaningsverksamhet mot politiska och militära förhållanden; kartläggning av rent militärstrategiska förutsättningar som broar, infrastruktur och liknande, samt rapportering av den tyska sjötrafiken.

Akershus fästning tillhör än idag det norska försvaret och hyser också ett försvarsmuseum. Generella försvarshistoriska visningar kan bokas via www.forsvaretsmuseer.no. Fästningen är en historiskt intressant byggnad och i närområdet har flera dramatiska händelser ägt rum. Precis utanför

Akershus fästning med försvarsmuseum.
Hemmafrontsmuseet är beläget strax intill.

Hemmafrontsmuseet avrättade ockupationsmakten Viggo Hansteen från det norska kommunistiska partiet, liksom fackföreningsmannen Rolf Wickström, under undantagstillståndet år 1941. Veteraner lägger varje år ner en krans på platsen under fredsdagen den 8 maj. Quisling hölls efter kriget fängslad på fästningen, där han också avrättades. Under kriget satt även motståndsmän fängslade på denna plats.

Monumentet till minne av deportationen av de norska judarna, *Vacant chairs*, ligger precis nedanför fästningen (se sid 38).

TEKNISKA MUSEET – GROSSRAUM

Grossraum är en utställning om Organisation Todt och utbyggnaden av vägar och järnvägar i Norge med hjälp av slavarbetare under ockupationen. Den bygger på forskning kring nyligen tillgängligt material från Riksarkivet. Dessvärre pågår utställningen endast fram till sommaren 2019, men kunskapen vid museet kommer att finnas kvar. Föredrag om OT och dess verksamhet i Norge bör kunna arrangeras. En annan möjlighet är stadsvandringar inriktade på OT:s verksamhet i Oslo och slavarbetet. Både Tekniska museets Kjetil Andersen och stadsantikvarien Janne Wilberg har omfattande kunskaper i ämnet.

Museets pedagogik har i stort sett kretsat kring den mörka sidan av teknologisk utveckling och ger elever möjlighet att själva finna exempel på rasism, fruktan och tvång i utställningen.

Resterna av den tyska övningsskjutbanan för tanks i Trandumskogen.

TRANDUMSKOGEN OCH ULLENSAKER MUSEUM

I Trandumskogen vid Gardermoen genomfördes en mängd avrättningar under ockupationsåren. Här mördades 173 norrmän, 15 ryssar och 6 briter. Några efter att ha dömts i rätten, andra utan dom. Flera av norrmännen var motståndsmän, men vissa valdes bara slumpvis ut och sköts ihjäl som straff för brott som tyskarna påstod hade begåtts av "folket". Syftet var att sprida fruktan och osäkerhet. Platsen låg avsidet, och eftersom en tysk övningsskjutbana också var belägen där väckte skotten ingen uppmärksamhet.

17 massgravar upptäcktes efter befrielsen. Quisling tvingades närvara när dessa grävdes upp av tidigare NS-folk och fångar som anklagats för att ha svikit sitt land. Idag finns en minneslund på platsen. Ullensaker museum arrangerar visningar och håller öppet vid vissa tider under sommarhalvåret. För norska skolklasser erbjuds ett pedagogiskt program med inriktning på etik, människors val och de personer vilkas liv slutade i Trandumskogen. På väg in mot skogen finns också resterna av ett fångläger för ryska krigsfångar.

Idag ligger Norges enda slutna institution för utlänningar på Trandum. Här sitter flyktingar i förvar

i väntan på utvisning ur landet, då man befärrar att de ska avvika innan utvisningen verkställts.

GRÄNSLOTSMUSEET (GRENSELOSMUSEET)

Det finns ett litet gränslotsmuseum i byn Vestmarka vid Eidskog nära gränsen till Sverige. Museet gör rundvisningar och har en mindre utställning med begränsade öppettider, men kan på begäran ta emot grupper. Museet är också slutstation för den så kallade Flyktingrutten, en 120 km lång vandringsled från Oslo till gränsen. Här följer vandraren i spåren av flera rutter som användes för flykting- och kurirtrafik till Sverige under kriget.

22 JULI-CENTRET

Detta är beläget i regeringsbyggnaden där Anders Behring Breiviks terrorattentat mot Norge inleddes den 22 juli 2011. Centret tar emot skolklasser och har pedagogiska program som behandlar angreppet, det offentliga samtalet kring detta och dess betydelse nu och i framtiden. Man berör således inte andra världskriget eller Förintelsen, men centret är ändå relevant att besöka under en studieresa inriktad på frågor om demokrati, rasism och tolerans. Att besöka minnesplatser över offer för såväl nazism som modern högerextremism kan på många sätt vara relevant.

ANDRA RELEVANTA PLATSER I OSLO

De besöksmål som beskrivs här är idag inte museer och har inga egna guider eller pedagogiska program, men kännetecknas av att viktiga händelser ägt rum på eller i anslutning till dessa platser under kriget. Genom att besöka de autentiska platserna kommer vi historien närmare.

MONUMENTET ÖVER CARL FREDRIKSENS TRANSPORT – «ET FINT STED»

Konstnären Victor Lind började år 2008 arbeta med en minnespark på platsen där Syversens handelsträdgård låg, utgångspunkten för Carl Fredriksens Transport. Han insåg snabbt att alla spår av det som hände här under kriget är borta. Efter en lång process, bland annat i samarbete med den etablerade arkitektbyrån Snøhetta, invigdes parken år 2013. Precis där handelsträdgården låg på 1940-talet finns nu en stjärna i marken. Parken heter Et fint sted ("En fin plats"). Den ska påminna om det goda som skedde här och är snarare en plats för eftertanke än ett traditionellt minnesmärke.

Judiska museet kan arrangera visningar i parken och där berätta om Carl Fredriksens Transport, flykten samt de etiska och moraliska dilemman som flykt och flyktinghjälp för med sig. Det finns också möjlighet att genom Judiska museet arrangera bussresor i spåren av den kortaste flyktingrutten som Carl Fredriksens Transport tog till Sverige (Koppom), med föredrag och filmvisning på vägen.

Berättelsen om Carl Fredriksens Transport är relevant att lyfta fram och intressant att diskutera av flera skäl. Hösten 2018 utkom journalisten Marte Michelet, bosatt i Sverige, med boken *Hva visste Hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Den blev häftigt omdebatterad och anklagades för tendensiös användning av källor. (Se även sid 27.) Michelet

kritiserar bland annat motståndsmännen för att ha känt till deportationerna av judarna i förväg utan att ingripa, och för att ha tagit betalt för att hjälpa judar fly landet. Att Carl Fredriksens Transport tog betalt, men också att man inte nekade att hjälpa någon utan pengar, har forskare från bland annat Judiska museet också tidigare visat, liksom att motståndsmän hade förtur till transporterna ut ur landet. Dock väcks här frågor om etik som kan vara intressanta att resonera vidare om med besökande grupper: Går det att göra gott om man samtidigt tjänar pengar på det? Är det inte legitimt att ta något betalt om man riskerar livet för att hjälpa andra? Hur förhåller sig Carl Fredriksens Transport till människosmuggling idag? Vore vi själva beredda att riskera livet för att hjälpa okända människor?

Rolf A. Syversen kan också vara en person man läser om inför ett besök i Trandumskogen, där han mötte sitt öde. (Se även sid 20.)

MØLLERGATA 19

Det centralt belägna Møllergata 19 användes av ockupationsmakten och NS som centralfängelse och tortyrkammare. Det var på trappan till nr 19, som det kallades i folkmun, som Vidkun Quisling överlämnade sig till norska myndigheter efter Tysklands kapitulation. Den byggnad som en gång rymde själva fängelsecellerna stod på gården och finns inte längre kvar. Vad som återstår är alltså huset mot gatan – nr 19. Byggnaden skadades något under terrorattacken den 22 juli 2011.

VICTORIA TERRASSE, GESTAPOS HÖGKVARTER

Byggnaden var i statens ägo från år 1913 som huvudkvarter för polis och olika departement. Under ockupationen var Victoria Terrasse Gestapos högkvarter. Också här genomfördes hårda förhör och tortyr. Högkvarteret bombades av de allierade år 1944. Den förstörda delen byggdes senare upp som nya kontor för Utrikesdepartementet. Också idag arbetar norska UD i lokalerna.

Møllergata 19, Oslo (odaterat).

Victoria Terrasse omkring sekelskiftet 1900.

MONUMENTET TILL MINNE AV DE DEPORTERADE JUDARNA – VACANT CHAIRS

Minnesmärket över de deporterade judarna har skänkts av den norska staten och står vid kajen, precis utanför Akershus fästning. Det är skapat av den brittiske skulptören Antony Gormely och invigdes år 2000. Åtta stolar, i par eller enskilda, står vända ut mot fjorden där skeppet Donau försvann, och representerar så enskilda individer, par och familjer som tvingades bort från Norge.

Men stolarna erbjuder ingen vila.

De saknar sitsar.

KRIGSKYRKOGRÅDEN PÅ EKEBERG

Ockupationsmakten anlade en tysk krigskyrkogård på höjden ovanför Oslo, Ekeberg, redan år 1940. Här begravdes bland andra de soldater som omkom när skeppet Blücher sänktes i Oslofjorden. Eftersom kyrkogården flyttades efter kriget finns inga gravar längre kvar och platsen är idag omgjord till en större trappa. Ekebergparken arrangerar historiska visningar för grupper där man belyser krigshistorien.

SVENSKA MARGARETAKYRKAN

Svenska Margareta kyrkan var en central svensk plats under ockupationen. Också människor med mer avlägsna band till Sverige välkomnades i församlingen och antalet medlemmar ökade från 6 000 till 18 000. Kyrkan blev under kriget nav och uppsamlingsplats för Svenska Norgehjälpen och centrum för serveringen av soppa till norska skolbarn. Men här föregick också annat motstånd. Kyrkoherde Axel Weebe, som var aktiv i biståndsverksamhet genom utdelning av mat och kläder, försökte även kartlägga situationen för norska fångar och transporterade mat till Grini. Weebe förmedlade en lista med två hundra namn till svenska Röda Korset, vilket fick stor betydelse för de vita bussarnas senare aktion. Han agerade

Svenska Margareta kyrkan år 1940.

med UD i ryggen när han lät norska studenter på flykt få en fristad i kyrkan. När tyskarna gjorde razzia mot universitetet år 1943 ringde Weebe diplomaten Edelstam som skällde ut officeraren. Därefter smugglades studenterna ut, förklädda till arbetare i overaller, och hjälptes till Sverige. Att bedriva motståndskamp med kyrkan som centrum var dock inte okomplicerat. Till exempel sägs kyrkvaktmästaren ha haft nazisympatier.

Margareta kyrkan har årligen besök av ett tiotal konfirmandgrupper. Man berättar då om historien och ockupationsåren men drar även paralleller till Anders Behring Breiviks terrorattentat år 2011. Kyrkans fönster förstördes när Breivik lät en bomb detonera i det närbelägna regeringskvarteret. Dessa fönster hade en gång bekostats genom en insamling arrangerad av de skolbarn som serverats soppa i kyrkan under kriget. Kyrkan har tidigare också bjudit på *svenskessuppe* efter avslutade stadsvandringar i närområdet, som alltså omfattar de judiska kvarteren och Judiska museet liksom Møllergata 19 och regeringskvarteret. Man är öppen för fortsatt samarbete och kan ta fram ytterligare pedagogiskt material för svenska grupper om intresse och resurser finns.

Resurser:

- Vice kyrkoherde Folke Berghs historia finns i boken *Svensk kyrka i ockuperad stad*. Den kan vara svår att få tag i, men bör finnas [på biblioteket](#).
- Axel Weebes *Krigsdagbok*. Redigerad av Folke Bergh och utgiven år 2001. Kan också vara svår att finna i bokhandeln.
- *Söte bror – på spaning efter det svenska Oslo* av journalisten Claes Arvidsson.

Gabels gate 39. En av lägenheterna användes som hemlig bas för Milorg under krigsåren.

SVERIGES AMBASSAD

Under kriget tilläts Sverige inte ha en officiell ambassad i Norge. Denna gjordes i stället om till generalkonsulat – ett av de mest aktiva Sverige någonsin haft, enligt nuvarande ambassadör Krister Bringéus.

En av konsulatets yngre medarbetare under kriget var Harald Edelstam, som delvis agerade mer kraftfullt än vad som förväntas av en diplomat. Edelstam blev känd under namnet Svarta nejlikan, med anspelning på romanfiguren Röda nejlikan, främst för sina insatser i Pinochets Chile. Mindre känt är att han redan under andra världskriget hjälpte människor på flykt. Edelstam var stationerad som diplomat i Oslo och levde likt Röda nejlikan ett dubbelliv. Han bjöd nazipampar på middag samtidigt som han gömde studenter i källaren. Han sägs ha lånat den tyske generalöversten Falkenhorsts bil för att köra flyktingar till gränsen (det var ont om bränsle och tyskarna var de enda som hade tillgång till bensin). Edelstam söp med lägervakterna och lyckades få Grinifångar fria. Han gömde judar under deportationerna och räddade egendom för dem som flytt eller deporterats. Genom att själv ”överta” bland annat en bekants stuga kunde han hindra att andra gjorde det och vakta egendomen tills någon i familjen återvände. Edelstam var också aktiv i den illegala pressen, bidrog med material och skrev själv artiklar. Mindre listigt var kanske att han skrev på konsulatets officiella brevpapper. Även den svenske generalkonsuln Claes Westring var aktiv i motståndskampen.

Resurser:

- Mats Fors har skrivit romanen *Natt över Oslo* med Edelstam som huvudperson.
- Edelstams son Erik Edelstam har skrivit boken *Janusansiktet* om Haralds tid i både Norge och Chile.

ATT ANVÄNDA OSLO STAD FÖR ATT BERÄTTA OM DEN NORSKA FÖRINTELSEN

Själva staden Oslo används idag bara i begränsad mån för undervisning om historien. Här finns en outnyttjad möjlighet till projekt, visningar och studiebesök för svenska och norska skolklasser liksom andra besökande grupper. Kunskapen om staden är tillgänglig och intresse finns. Genom ett samarbetsprojekt mellan Oslomuseerna, Voksenåsen och Falstadcentret – som har teknologiska resurser – bör man framöver kunna erbjuda visning och museiverksamhet i stadsrummet i Oslo. Därmed kan besökare komma närmare enskilda historiska individer och deras öde – ett gott komplement till tidsvitnens berättelser.

Sällskapet Oslo Byes Vel driver projektet Blå skilt i syfte att berätta kulturhistoria i kortform på de platser där den utspelat sig. Man har gett ut en bok med berättelser om Oslos alla blå skyltar, vilken kan beställas från föreningens [hemsida](#). En översikt av några av skyltarna finns på [lokalhistorie-wiki](#).

- Holbergsgate 21: Det judiska barnhemmet där 14 barn räddades över till Sverige. Berättelsen om barnen finns bland annat i Mikael Holmbergs seriealbum *26 November*.
- Gabels gate 39: en av husets lägenheter användes under kriget som hemlig bas för Milorg, den militära motståndorganisationen.
- Møllgerata 19: huvudpolisstation.
- Møllergata 37: Statspolisens Oslokontor under ockupationen.
- Waldemar Thranes gate 62: gömställe för hemmafronten.
- Vidars gate 7: platsen där motståndsmannen Arvid Storsveen mördades.

Snubbelsten till minne av Ruth Maier på Dalsbergstien 3 i Oslo.

RUNDVANDRING MED STADSANTIKVARIEN (BYANTIKVAREN)

Stadsantikvarie Janne Wilberg har god kunskap om och stort intresse för krigsåren och de spår som ockupationen lämnat i stadsbilden. Stadsantikvarieämbetet har inget egentligt uppdrag att organisera stadsvandringar, men kan genomföra sådana i mån av tid och möjlighet. De är också beredda att lägga upp en särskild vandring utifrån ett tema som är relevant i detta sammanhang. Strukturade och väl genomförda vandringar är alltså möjliga om det visar sig att studieresor från Sverige börjar genomföras i större skala och med tillräcklig finansiering.

En beprövad pedagogisk metod är att kombinera berättelser om enskilda historiska individer med berättelser ur makroperspektiv. Det är möjligt att låta elever själva söka efter ”de små berättelserna” i arkiv och i stadsrummet. För att det ska bli meningsfullt behövs emellertid goda guider, etablerade pedagogiska program och arkivresurser. Åtminstone för yngre åldersgrupper bör det material som används finnas tillgängligt på svenska.

INDIVIDUELLA ÖDEN OCH LÄSTIPS

Ett av de mest uppmärksammade norsk-judiska ödena är Ruth Maiers. Maier var född år 1920 i Wien och kom som flykting till Norge år 1939. Hon bodde på ett flickpensionat på Dalsbergstien 3, där en snubbelsten idag berättar om henne. Liksom Oslos övriga judar arresterades hon den 26 november 1942 och deporterades till Auschwitz. Hon fördes direkt till gaskammaren vid ankomsten den 1 december. Många av hennes brev, dikter och dagböcker finns bevarade och utgivna. HL-centret har Ruth Maiers arkiv och använder berättelsen om henne i sina pedagogiska program. I januari 2019 utkom boken om henne i svensk översättning; *Ruth Maiers dagbok: ett judiskt kvinnoöde* av Jan Erik Vold.

En annan individuell berättelse är den om Kathe Rita Lasnik. Hon var född och uppvuxen i Norge och har tillägnats en snubbelsten vid hemmet Hertzbergs gate 7b på Majorstuen i Oslo. Hon var elev vid Møllergata skola och senare vid Fagerborgs skola. Hennes far arresterades den 25 november 1942 i samband med att Kathe besökte honom på Lovisenbergs sjukhus. Hon själv arresterades nästa morgon och deporterades tillsammans med föräldrarna och en syster. Även hon mördades direkt vid ankomsten till Auschwitz den 1 december. Hon blev 15 år gammal.

Kathe Lasnik har en plats uppkallad efter sig invid Design- och arkitekturmuseet (DOGA). Espen Søbye publicerade år 2003 boken *Kathe, alltid vært i Norge* om hennes liv. Tyvärr finns denna inte i svensk översättning.

I sin bok *Djävulssonaten* skildrar Ola Larsmo de antisemitiska strömningarna i 1930-talets Sverige. Där beskrivs också violinisten Leiba Wolfbergs öde. Wolfberg var född år 1914 i Litauen men kom år 1926 till släktingar i Trondheim. Han flyttade till Oslo för att studera och hyrde rum på Calmeyers gate 15, mitt emot synagogan som idag inrymmer Judiska museet. Under 30-talets sista år började det gå bra för honom. Han fick

fast anställning i Nationalteatrets orkester och spelade sin fiol på stadens restauranger för extra inkomster. Den 9 april 1940 stod han på Oslos paradgata Karl Johan och såg tyskarna marschera in i staden.

Drygt ett år senare begav Wolfberg sig mot Järns-kog socken i värmändska Koppom för att ansöka om inresetillstånd i Sverige. Han hänvisade till att han var jude och därför hade svårt att få arbete i det ockuperade Norge. Då han bara uppgav judiskhet som skäl för sin flykt avvisades han och transporterades tillbaka. Enligt landsfiskalens protokoll skedde detta frivilligt, men Wolfberg själv mindes saken annorlunda och beskrev det som en chock att eskorteras av soldater från Töcksfors till landsfiskalen. Han hade gett sig av mot Sverige på egen hand och fick aldrig veta att det var vanligt att avvisade flyktingar följde gränsen tills de kom till ett nytt distrikt och där ansökte på nytt hos en annan landsfiskal. Så godtyckligt var det svenska flyktingmottagningssystemet under de tidiga krigsåren. Under våren 1941 beviljades samtidigt sju judiska flyktingar nödfallvisering trots att inte heller dessa uppgav annat än sin judiska bakgrund. En flyktings öde avgjordes således i mycket av vilken landsfiskal man mötte vid gränsen.

Den 3 april var Wolfberg på väg ut från en restaurang i Oslo då en dispyt utbröt mellan honom och en tysk soldat. Han hade bett soldaten om en cigarett och eventuellt provocerat denne. Wolfberg greps och fördes till Victoria Terrasse där han förhördes. Därefter hölls han fängslad på Møllergata 19 i tre månader. Han satt ytterligare en tid på Grini innan han fördes till arbetslägret utanför Tromsø. Den 26 november deporterades han, med det mindre fartyget Monte Rosa, tillsammans med 25 andra judiska fångar som redan hade fängslats då massarresteringarna började. Han anlände till Auschwitz den 11 december, fick fängnummer 81952 och sattes i straffarbete.

Genom tur, hjälp och medmänsklighet lyckades Wolfberg överleva Auschwitz. I krigets slutskede fick han hjälp av andra norska fångar att byta

identitet, från judisk statslös till norsk. På så sätt kom han till Neugamme och vidare med de vita bussarna genom Danmark till Sverige. Han anlände till Trondheim och kunde med hjälp av släktingar köpa en ny fiol. År 1949 anställdes han som violinist vid Norges radios symfoniorkester.

Berättelsen om Leiba Wolfberg är relevant av flera orsaker. Den nyanserar bilden av den svenska hållningen under kriget; Wolfberg kan ju sägas ha sänts till helvetet och befriats därifrån av samma svenska hand. Den är väl skildrad på svenska av Larsmo, där det individuella ödet sätts in i en bredare politisk kontext. I berättelsen om Wolfberg finns också flera geografiska markörer som gör det möjligt att följa i hans spår genom Oslo. Om man vill utveckla en sådan berättelse eller visning kan det troligen ske i samarbete med Grinimuseet och författaren själv.

Historikern och journalisten Birgit Rimstad har intervjuat judiska barn och unga på flykt från den norska Förintelsen i sin bok *Unge tidsvitner*. Den finns dock bara utgiven på norska. I boken berättar ungdomarna om sin flykt från Norge till Sverige, ofta med geografiska specifikationer. Man kan välja ut en eller ett par av berättelserna och skapa en visning inriktad på dessa personer och de platser de flydde från. Det är också möjligt att tillfråga Birgit Rimstad själv om visningar. En av dem hon skriver om, Leif Grusd, har i många år varit frivillig vid Judiska museet i Oslo och är fortfarande aktiv. Även Evelyn Kahn, porträtterad av Rimstad, är ännu aktiv och en god förmedlare av kunskap.

Rimstad berättar om arbetet med boken *Unge tidsvitner* i *NRK:s radioprogram Museum*.

Arkivet Freds- och människorättscenter.

PLATSER ATT BESÖKA I ÖVRIGA NORGE

ARKIVET FREDS- OCH MÄNNISKORÄTTSCENTER, KRISTIANSAND

Staden Kristiansand i Agder fylke ligger i södra Norge. Där finns Arkivet, ett freds- och människorättscenter som bedriver forskning, dokumentation och undervisning om antisemitism och Förintelsen. Arkivet uppmärksammar årligen Förintelsens internationella minnesdag, i samarbete med andra frivilliga och offentliga aktörer, då man särskilt lyfter fram de små berättelserna och enskilda individer. Arkivet har idag skolbesök från samtliga 30 kommuner i regionen och arbetar med att nå ut till skolklasser i hela södra Norge. Man har tidigare samarbetat med andra länder i enstaka projekt.

PEDAGOGIK

Den fasta utställningen vid Arkivet ger kunskap om lokala händelser och individuella öden. I Handlingsrummet får besökaren begrunda de valmöjligheter och det handlingsutrymme en person har under diktatur och reflektera över konsekvenserna av olika val.

Centret erbjuder också skolprogrammet *Jakten på judarna i Agder – berättelser från det sydnorska Holocaust*. Eleverna arbetar här problemlösande med stöd i autentiskt källmaterial. De delas in i grupper och får alla fördjupa sig i en persons eller familjs historia. Undervisningsavdelningen vid centret kan ge mer information. Arkivet har ännu ingen färdig ”meny” av pedagogiska program men

arbetar med att utveckla denna under år 2019. Ambitionen är att besök på centret ska kunna kombineras med både för- och efterarbete i klassrummet.

Historikern Thomas V.H. Hagen vid Arkivet föreslog i en artikel redan år 2014 att resor till koncentrationsläger i Polen eller Tyskland ibland skulle ersättas av resor i Norge. Han skisserade då en resa mellan Kristiansand och Oslo, med besök vid åtta platser i Agder, ett besök i Vestfold och slutstation i Oslo. Utifrån teman som övervakning, arrestering, trakasserier, oklar rasmässig status och fångläger följs judiska personer med hemvist i Agder ända fram till kajen i Oslo hamn.

Vid resor i området kan också Larviks museum troligen förmedla berättelser från den norska Förintelsen.

BERG FÅNGLÄGER, TØNSBERG

Det närmaste ett koncentrationsläger som fanns i södra Norge var Berg interneringsläger, eller Quislings hönsgrärd som det kallades i folkmun. På Berg, utanför staden Tønsberg i Vestfold fylke, fängslades både politiska motståndare och judar i väntan på deportation. Idag återstår inte mycket av fånglägret så som det såg ut under kriget. Köksbaracken och dess fängelseceller i källaren finns kvar, liksom delar av det gamla järnvägsspåret och administrationsbyggnaden. Berg är idag en del av Søndre Vestfold fängelse och skyddat av Riksantikvarien som krigsminne.

Falstadskogen. Odd Hilt's monument
"Arkebusering i fangeleiren" (1947).

FALSTADCENTRET, LEVANGER

Falstadcentret finns i staden Levanger i Trøndelag fylke, utanför Trondheim. Centret ligger cirka 45 minuters bilfärd från Værnes flygplats; två timmar från Åre och lika långt från Östersund. Man bedriver både forskning och undervisning, däribland omfattande studier av mottagandet av norska flyktingar i Sverige. Besök på centret kan kombineras med andra aktiviteter såsom klättring, fiske och liknande i närområdet. Centret har också egen kurs- och konferensanläggning och kan erbjuda både mat och övernattnig.

HISTORIA

SS Straffefangenenlager Falstad var under kriget Norges näst största fångläger och ett av de få som drevs av SS. På Falstad satt över 4 000 fångar. Fler än 200 avrättades i Falstadskogen. Än fler deporterades. Idag finns bara ett par byggnader kvar av själva lägret. Avrättningsplatsen en kilometer därifrån är nationellt minnescentrum. De flesta fångar var politiska motståndare till ockupationsregimen, men människor av mer än femton nationaliteter internerades här under krigsåren. Lägret hade en särskild kvinnoavdelning där motståndskvinnor spärrades in. Här fanns även kvinnor som tagits som gisslan för att deras män flytt till Sverige, liksom kvinnor som helt enkelt ansågs lösaktiga. Perioden 1942–1943 var den brutalaste i lägrets historia, då bland annat meningslöst slavarbete genomfördes och fångar avrättades i skogen intill. Minnesmärket i Falstadskogen skapades av en tidigare lägerfånge under hans exil i Sverige.

PEDAGOGIK

Falstadcentret har ett väl utbyggt undervisningsprogram och tar årligen emot cirka 7 000 skol elever, över 75 procent av alla högstadieelever i Trøndelag. Omkring 45 procent av gymnasieeleverna i regionen besöker också centret årligen.

Det fyra timmar långa skolprogrammet börjar med en introduktion till Falstads historia och fortsätter med besök i Falstadskogen, reflektionsuppgifter i en eller flera av centrets tre utställningar samt uppgifter knutna till dagsaktuella teman. Kostnaden per elev för ett fyratimmars program är 100 NOK.

Det pågår arbete med att bygga upp en utställning – *Maktens ansikten* – som problematiserar behandlingen av grupper utan makt i de rättsliga processer som följde efter krigsslutet. Här ser man närmare på kvinnor, *tyskerbarn* och NS-sympatisörer.

Med utgångspunkt i krigets historia vill centret även belysa dagens flyktingsituation och väcka diskussion om invandring, rasism, antisemitism och mänskliga rättigheter samt historiebruk.

Falstad besöks redan idag av svenska grupper som gärna specialbeställer önskade program. Om studieresor från Sverige kan komma att genomföras i större skala, vilket man på Falstad är intresserad

Falstadcentret (2008).

av, finns möjlighet att skapa ett särskilt undervisningsprogram med för- och efterarbete anpassat till svenska behov och läroplaner.

Idag genomförs gemensamma projekt med polska grupper, både undervisning för skolklasser och fortbildning för lärare. Det är lyckade och givande projekt som dock kräver mycket förberedelse. Erfarenheterna kan användas för att arbeta vidare med svensk-norska möten och gemensamma besök. Dessa bör vara längre än fyra timmar och man kan med fördel använda Falstad som lägerskola under en eller ett par dagar.

Falstadcentret är delaktigt i ett internationellt forskningsprojekt, IC-ACCESS, som undersöker hur modern teknologi kan användas vid minnesplatser. Det kan till exempel handla om att scanna områden efter nya arkeologiska fynd, göra arkiv sökbara på tvärs mellan institutioner eller skapa digitala rekonstruktioner för att berätta olika platsers historia. När inga tidsvittnen längre finns i livet och många av de fysiska lämningarna är borta, riskerar också minnet att gå förlorat. Tanken är att teknologiska hjälpmedel ska ge större närhet till historien. Falstad är troligen ledande i Europa inom denna typ av teknologi. Elevgrupper tilldelas en Ipad och kan med hjälp av den se digitala rekonstruktioner på området. Specifika platser är markerade. När man går dit får man information om vad som hände på platsen. Minnesforskning visar att den aktiva handlingen och rörelsen underlättar lärandet. Flera testprojekt genomfördes under åren 2013–2018, och sedan sommaren 2018 är projektet sjösatt som guideverktyg och undervisning. Forskning ska också genomföras om resultatet och effekterna av ett sådant verktyg.

Resurs: *Falstadsenteret, podd från NRK.*

JUDISKA MUSEET I TRONDHEIM

Museet är nära samarbetspartner till både Falstadcentret och Judiska museet i Oslo. En studieresa till Falstad kan belysa såväl fånglägret generellt som de judiska fångarnas öde, men kan även kombineras med besök på Trondheims Judiska museum.

Museet erbjuder bland annat undervisning som berör historien om judarna i Trondheim och berättar om judiskt liv i regionen, såväl före som under och efter kriget. Genom grupparbete och utforskande av primärkällor får eleverna insikt i judarnas historia med hjälp av berättelser om individer och familjer. Ett besök i synagogan ingår också. Programmet är anpassat för högstadium, gymnasium och högre utbildning.

Museet arrangerar även stadsvandringar. Under två timmar får eleverna under ledning av en guide besöka centrala platser för judiskt liv, från tiden för den första invandringen på 1880-talet genom krigstiden och fram till idag. Med hjälp av föremål, brev och berättelser levandegörs de människor som bott på platserna. Syftet är också att reflektera över etiska frågor om människovärde och politisk åskådning samt hur en tillvaro som flykting kan se ut i vår tid.

ANDRA BESÖKSMÅL I TRØNDELAG

- Stiklestad nationella kulturcenter i Verdal, med utgångspunkt i Olav den heliges kristnande av Norge. Orten användes under kriget som symbol för det norska av Nasjonal Samling.
- Nidarosdomen, Norges största katedral.
- Ubåtsbunkern Dora, ett av OT:s första byggnadsverk i Norge.

NARVIKCENTRET

Narvikcentret är det nordligaste av museerna med nationellt demokrati- och människorättsuppdrag. Naturligt nog fokuserar man i första hand på slaget om Narvik och kriget i Nordnorge, men berättar också om Förintelsen och slavarbetslägret Beisfjord. Med andra världskrigets skeenden som utgångspunkt vill man uppmärksamma dagsaktuella frågor och problem, till exempel riskerna med att kategorisera människor och ställa grupper mot varandra. En annan central fråga för museet gäller den samiska befolkningens villkor under ockupationen.

HISTORIA

Staden Narvik etablerades runt sekelskiftet 1900 som utskeppningshamn för järnmalm från Kiruna. Tågförbindelsen och närheten till gränsen gör att Sverige alltid har varit en relevant aktör. Dessutom finns här s.k. *svenskehus*, det vill säga modulhus som skänktes av Sverige för att bygga upp den sönderbombade staden efter kriget.

Narvik blev skådeplats för det största slaget i Norge i april 1940. Men här låg också de största lägren för utländsk slavarbetskraft, och här utspelades den största massakern på norsk jord då serbiska fångar sköts ihjäl eller brändes inne i sina baracker i lägret Beisfjord. (Se även sid 24.)

PEDAGOGIK

Narvikcentret har omfattande pedagogisk verksamhet i själva museet men arrangerar också undervisning ute i skolor. Man erbjuder dels flera färdiga pedagogiska program, dels utformar man speciella program på förfrågan.

Av de färdiga programmen kan särskilt nämnas tre:

- *Beisfjords läger*. Centret har ett särskilt undervisningsmaterial om lägret Beisfjord och kan även genomföra guidade visningar där. Av själva lägret står inte mycket kvar, men tydliga spår av massgravar är synliga. Det finns också både informationstavlor och minnesmonument, ett jugoslaviskt och ett ryskt, på platsen.
- *Judar i Narvik och Förintelsen*, där man genom berättelser och stadsvandring följer Narviks judiska befolkning i spåren. Också här finns snubbelstenar. Visningar i Narviks centrum med flera teman, både slaget om Narvik och Förintelsen, kan också genomföras.
- *Tysta kvinnor*, där man får ta del av okända berättelser om kvinnor i Nordnorge under kriget. Med utgångspunkt i individuella kvinnoöden uppmärksammas teman som tvångsarbete, motstånd och medmänsklighet.

Centret har årligen besök av 10-15 svenska skolklasser, främst från området runt Kiruna, och ser möjlighet att utveckla undervisning särskilt för de svenska grupperna.

En av Forum för levande historias pedagoger med en grupp elever under en workshop.

PEDAGOGIK OCH RESURSER

Norska och svenska pedagoger utgår i allmänhet från samma typ av undervisningsfilosofi, där reflektion och deltagande är centrala. De undervisningsprogram som rekommenderas här bygger på sådan undersökande och deltagande pedagogik.

Flera institutioner har undervisning som bygger på primärkällor, grupparbete, historiebruk och reflektion om samband mellan krigstidens skeenden och utmaningar i vår tid. Man diskuterar frågor om demokratiskt deltagande, rasism, antisemitism och flyktingars villkor såväl under 1940-talet som idag. Att synliggöra människors val och valens konsekvenser, både för den enskilda individen och för andra, är centralt vid flera av museerna. Ett annat viktigt tema är övergången från demokrati till diktatur, vare sig den sker plötsligt eller som en gradvis process.

Vid museerna finns omfattande digitala pedagogiska resurser. Listan till höger visar ett urval av det centrala men ger inte en komplett översikt.

- www.grabowski.no. Förintelsen genom Josef Grabowskis historia. (Falstad)
- www.powstories.no. Sovjetiska krigsfångar. (Falstad)
- www.ung1945.blogspot.no. *Ung i 1945*. (Falstad)
- www.snublestein.no. Information om de personer som tillägnats snubbelstenar. (Judiska museet)
- *Antisemittisme – før og nå*. (Judiska museet)
- *Undervisningsfilmer om judiskt liv i Norge*. (Judiska museet)
- *Hva hendte i Norge? Shoah og de norske jødene*. Grundläggande beskrivning av den norska Förintelsen sammanställd av några av de främsta experterna. (Judiska museet)
- *Interaktiv karta* över Förintelsen i Norge. (HL-centret)
- *Lista över relevanta filmer* för undervisning om Förintelsen. (HL-centret)
- www.folkemord.no. Information om Förintelsen och andra folkemord. (HL-centret)
- www.begrepsdomino.no. Här får eleverna lära sig att formulera sammanhanget mellan centrala begrepp knutna till Förintelsen och det övriga Europa, baserat på spelet domino. (HL-centret)
- *Avisartikler 1933-1945*. (HL-centret)
- *Holocaust og raselære*. (HL-centret)
- *Gatekunst og minnesmerker*. (HL-centret)
- *Medier og folkemord*. (HL-centret)
- *Holocaust i kulturen*. (HL-centret)
- *Forestillingen om herrefolket*. (HL-centret)
- *Skisser til storyline*. (HL-centret)
- *To barns flukt under andre verdenskrig*. (HL-centret)

REGISTER ÖVER BOK-, FILM- OCH PODDTIPS I MATERIALET

BÖCKER

Arvidsson, Claes. (2018) *Söte bror – på spaning efter det svenska Oslo*. I kapitel 3 och 4 finns en utmärkt, intressant och välskriven kort översikt av det ockuperade Norge och de svenska relationerna under krigsåren.

Bergh, Folke. (1988) *Svensk kyrka i ockuperad stad*. Boken kan vara svår att få tag i, men bör finnas på [biblioteket](#).

Edelstam, Erik. (2013) *Janusansiktet*. Sonen Erik har skrivit om Harald Edelstams tid både i Norge och i Chile.

Fors, Mats. (2017) *Natt över Oslo*. Roman med Edelstam som huvudperson. Första delen i en planerad triologi.

Guillou, Jan. (2015) *Blå stjärnan*. Roman, bland annat om norsk motståndsverksamhet från Stockholm.

Holmberg, Mikael. (2017) *26. November*. Seriealbum med individberättelser om den norska Förintelsen. På norska.

Larsmo, Ola. (2007) *Djävulssonaten*. Om svensk antisemitism under 1930-talet och Leiba Wolfbergs öde.

Larsmo, Ola. (2012) *Förrädare*. Spionroman om Stockholm och norsk motståndskamp under kriget.

Lindgren, Astrid. (2015) *Krigsdagböcker*. Utgivning av Lindgrens dagböcker under åren 1939-1945.

Johansson, Anders. (2012) *Den glömda armén*. Om polistrupperna av Sveriges främsta expert på ämnet.

Johansson, Anders. (2014) *De glömda agenterna*. Om de norska agenterna och kurirerna.

Johansson, Anders. (2016) *De glömda blockad-brytarna*. Om de norska skepp som blev kvarhållna i svenska hamnar.

Johansson, Anders och Wallenius, Mats. (2016) *Norges tack*. Översikt av relationerna Sverige-Norge under kriget.

Lunde, Maja. (2012) *Över grensen*. Berättelsen om fyra barn på flykt från det tyskockuperade Norge.

Michelet, Marte. (2016) *Det största brottet. Offer och föröväre i den norska Förintelsen*. Välskriven och spännande framställning som dock kritiserats av historiker för att inte vara nyanserad nog.

Michelet, Marte. (2018) *Hva visste Hjemmefronten?* Omdebatterad bok om judisk flykt, hemmafront och arkivbruk.

Rimstad, Birgit. (2016) *Unge tidsvitner*. Rörande och nära berättelser från de sista tidsvittnena.

Skjeseth, Alf. (2018) *Nordens Casablanca*. Intressant och lättläst om norsk närvaro i Sverige under kriget. Dock på norska.

Søbye, Espen. (2005) *Kathe, alltid vært i Norge*. Gripande dokumentär berättelse om den 15-åriga judinnan Kathe Lasnik.

Vesaas, Hilde. (2017) *Carl Fredriksens Transport. Den ukjente historien om krigens største heltedåd*.

Vold, Jan Erik. (2009) *Ruth Maiers dagbok: ett judiskt kvinnoöde*. Den sanna berättelsen om Ruth Maiers korta liv.

Weebe, Axel. (2001) *Krigsdagbok*. Redigerad av Folke Bergh. Kan vara svår att finna i bokhandeln.

FILMER OCH TV-SERIER

- *Max Manus*. (2008) Joachim Rønning och Espen Sandberg. Långfilm om motståndsmannen Max Manus.
- *Kungens val*. (2016) R. Erik Poppe. Långfilm om de första dagarna efter tyskarnas invasion av Norge och det politiska spelet runt kungen.
- *Tidsvitner*. (2016) Dokumentärfilm från NRK.
- *Husk oss till livet*. Dokumentärfilm från NRK om judiska tidsvittnen.
- *Polititroppene*. (2015) Steinar Hyberstsen. Dokumentärfilm om polistrupperna som visats både på SVT och NRK.
- *Prinsessa i exil*. (2016) Dokumentärfilm producerad av NRK i samarbete med UR, DR och Nordvisionsfonden. Om kronprinsessan Märthas tillvaro i USA.
- *Okkupert hverdag*. (2015) Dokumentärfilm från NRK.
- *Film från frigörelsen av Grini*. (1945) Bjarne Jullum.
- *Kampen om tungtvannet*. (2015) Petter Rosenlund. Serie på Netflix om det brittisk-norska attentatet mot fabriken i norska Rjukan som producerade tungt vatten för att utveckla en atombomb.

PODDAR

Historiepodden: *Norge och Sverige 1940-1945*

Vetenskapsradion Historia:

- *Tungvattenaktionen i Vemork*
- *Invasjonen av Norge*

P3 Dokumentär: *Andra världskriget – tysktågen, neutraliteten och Nordkalotten*

Avgörande radioögonblick från SR: Invasjonen av Norge och Danmark.

Radioprogrammet *Museum* i NRK P2 finns som podd och har flera relevanta avsnitt:

- *Grenselos Alf Pettersen forteller i 1982*
- *Carl Fredriksens Transport*
- *Norske flyktingeleir i Sverige*
- *Tvangsarbeidernes historie*
- *Jøde i Tyskland – flyktning i Norge*
- *Falstadsenteret*

KÄLLOR

LITTERATUR

- Andersen, K. G. (2017). *Organisasjon Todt og tvangsarbeid i Norge 1940–1945, Grossraum – De bygget landet*. Oslo: Norsk Teknisk Museum.
- Arvidsson, C. (2018). *Såte bror – på spaning efter det svenska Oslo*. Stamsund: Orkana.
- Brandal, N. (2015a). Dødsstraff under rettsoppjøret. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Brandal, N. (2015b). Stortinget og rettsoppjøret. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, Tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyer.
- Bruland, B., Tangestuen, M., & Torp-Holte, T. (2012). *Hva hendte i Norge? Shoah og de norske jødene, Fra utstillingen Husk oss til livet*. Oslo: Jødisk Museum.
- Brustad, J. A., Lars, L., Rosvoll, M., & Vogt, C. E. (2017). *Et uansket folk – utviklingen av "sigøynerpolitikk" og utryddelsen av norske rom 1915–1956*. Oslo: Cappelen Damm.
- Dahl, H. F., Hagtvet, B., & Hjeltnes, G. (2009). *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal samling 1933–1945 i tekst og bilder*. Oslo: Pax.
- Ekman, S., & Grimnes, O. K. (1991). *Broderfolk i ufredstid – Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Grimnes, O. K. (2018). *Norge under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug.
- Grimnes, O. K. (2015). Nordmenn i Sverige under andre verdenskrig. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Haave, P. (2005). Sterilisering og kastrering av tatere, 1934–1977. *Ior.no* 2015.12.28
- Haave, P. (2015). En endelig løsning på «taterplagen». *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Hagen, T. V. (2016). Nordmenn i fangenskap 1940–1945. *Norgeshistorie.no* 2016.04.09
- Hagen, E. (2018). Karikaturen som ga to år på Grini. *Aftenposten Historie nr 9*, ss. 52–61.
- Hansson, L. (2018) Vid gränsen. *Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Harbo, H. (2015). Nazistene mente homofili var "degenerering av folkekroppen". *Aftenposten*.
- Hjeltnes, G. (2015) Hverdagsliv under andre verdenskrig. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Hjeltnes, G. (2016a). Sjøfolkene i handelsflåten. *Norgeshistorie.no* 2016.04.09
- Hjeltnes, G. (2016b). Krigsseilerne etter krigen. *Norgeshistorie.no* 2016.04.09
- Jordäen, R. W. (2015). Homoseksualitet i det tyskokkuperte Norge. *Historisk tidsskrift bind 94* ss. 454–485.
- Karlsson, L., & Dalmo, K. H. (2018). *Inventering over forskning etter 1991 på svensk-norske relasjoner under andre verdenskrig*. Stockholm: Svensk-norska samarbetsfonden.
- Larsmo, O. (2012). *Djävulssonaten – ur det svenska hatets historia* (e-bok). Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Moberg, A. (2015). *Ekot av kriget: hur andra världskriget skildrades i dåtida svenska tidningar*. Stockholm: Moberg, Axel / Instant Book.
- Nilsen, T. (2018) Når fortellingene krasjer. *Klassekampen* 2018.11.20
- Njølstad, O. (2015a) Holdningskampen mot nazismen. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Njølstad, O. (2015b). Nyordning og nazifisering *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Njølstad, O. (2015c). Frigjøringen. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Njølstad, O. (2015d). Motstand. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Olsen, K. (2015a). Tyskerjenter. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Olsen, K. (2015b) Norsk-tyske krigsbarn. *Norgeshistorie.no* 2015.11.25
- Sejerstedt, F. (2005). *Sosialdemokratiets tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre. Annen del av historieverket Norge og Sverige gjennom 20 år*. Oslo: Pax.
- Skjeseth, A. (2018). *Nordens Casablanca*. Oslo: Spartacus.
- Sørensen, Ø. (2016, 04 09). Rettsoppjøret etter andre verdenskrig. *Norgeshistorie.no* 2016.04.09
- Tornes, E. (red) (2018) Historiekrigen. *Specialutgåve A-magasinet* 2018.12.19
- Tangestuen, M. (2004). "Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942" – Jødiske flyktinger fra Norge til Sverige 1940–1945. Bergen: Universitetet i Bergen, Hovedfagsoppgave historie.
- Tangestuen, M. (2012) Carl Fredriksens Transport – Krigens store redningsbragd. *koro.no* 2012.10.27
- Tangestuen, M. (2015). Ikke et åsted, men et fint sted. *Nytt Blikk Årsskrift 2015*, ss. 86–95.
- Østrem, O. (2011) Krigshistorie med mangler. *Klassekampen* 2011.05.05

SAMTAL OCH KORRESPONDENS

Kjetil Andersen, Norsk Teknisk Museum, 2018.12.05
Frode Forfang och Sigurd Stenwig, Hjemmefrontsmuseet, 2018.11.16
Benjamin Geissert, Holocaust- og Livssynssenteret, 2018.11.16
Tomas Hagen, Arkivet freds- og menneskerettighetscenter, 2018.12.12
Anja Heie och Sören Aagaard Rasmussen, Grinimuseet, 2018.11.08
Runar Jordåen, Skeivt arkiv, 2018.11.06
Anna-Kristin Kristensen, Narvik Krigsmuseum, 2018.12.18
Gro Røde, Oslo Bymuseum, 2018.11.08
Per-Anders Sandgren, Svenska Margaretakyrkan, 2018.12.05
Mats Tangestuen och Vidar Paulsen, Jødisk Museum i Oslo, 2018.11.28
Christian Wee, Falstadsenteret, 2018.12.17

HEMSIDOR

levandehistoria.se, hlsenteret.no, falstadsenteret.no, jodiskmuseumoslo.no, jodiskmuseum.org, mia.no, narviksenteret.no, tekniskmuseum.no, ssb.no, regeringen.se, regjeringen.no, skeivtarkiv.no, snublestein.no, arkivet.no, snl.no, storinget.no, utdanningsdirektoratet.no, wikipedia.no

BILDKÄLLOR

Quisling och Terboven: Riksarkivet, Norge
Inmarschen i Oslo: Norwegian Encyclopedia
Kryssaren Blücher sänks: Riksarkivet, Norge
Kung Haakon VII och kronprins Olav söker skydd: fotograf Per Bratland
Kungafamiljen vid befrielsen: Oslo Museum
Norsk familj på flykt: Riksarkivet, Norge
Antisemitiskt klotter: Galleri Nor, fotograf Anders Beer Wilse
Konfiskering av radioapparater: Arkivet freds- og menneskerettighetscenter
Skeppet Donau: www.passagierlisten.de
Carl Fredriksens transporttrutt: fotograf Leif Knutsen
Terboven vid Organisation Todts byggnadsprojekt: Riksarkivet, Norge
Fängelset Grini: US Library of congress
Judiska museet: fotograf Kjetil Ree
Villa Grande: fotograf Leif Knutsen
Akershus fästning: fotograf Riggwelter
Tyska övningsskjutbanan i Trandumskogen: fotograf Tommy Gildseth
Møllergata 19: Nasjonalbiblioteket
Victoria Terrasse: Nasjonalbiblioteket, fotograf Marthinius Skøien
Svenska Margaretakyrkan: Oslo Museum, fotograf Anders Beer Wilse
Gabels gate 39: fotograf Jan-Tore Egge
Snubbelsten till Ruth Maiers minne: fotograf Erik den yngre
Arkivet: Arkivet freds- og menneskerettighetscenter
Odd Hilts monument: Falstadsenteret
Falstadcentret: Falstadsenteret
Slaget om Narvik: fotograf Franz Hollerweger
Workshop vid Forum för levande historia: fotograf Juliana Wiklund